

Estiu de 2022
Grau en Història
Facultat de Lletres

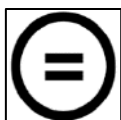
Una aproximació a la qüestió de l'origen dels indoeuropeus:

Una història de llengües,
gens i migracions

**Universitat
de Girona**

AUTOR
**Jordi Cuatrecasas
Estévez**

TUTOR
**Dr. Julià Maroto
Genover**

Es permet la reproducció total o parcial i la comunicació pública de l'obra, sempre que no sigui amb finalitats estrictament comercials, i sempre que es reconegui l'autoria original. Aquesta autorització no inclou la possibilitat de crear una obra derivada.

Campus del Barri Vell
Facultat de Lletres
Juliol de 2022

RESUM

D'ençà es conformaren, ara fa més de tres centúries, les primeres hipòtesis orientades a demostrar l'existència d'una llengua primigènia en l'àmbit del continent euroasiàtic, la indoeuropea, que els debats i els enfoc historigràfics entorn aquesta dificultat s'han anat succeint, sovint de manera maniquea, i basculant entre el mite i la realitat. El present treball pretén esclarir i posar en ordre tot aquest corpus d'estudis inicialment lingüístics, però avui també arqueològics i paleogenètics, confegint un estat de la qüestió solvent que abraci des dels discursos més tradicionals coherents amb la busca d'uns orígens, el mite fundacional, fins a les propostes actuals, conduïdes des del mètode científic i des d'una dimensió de la recerca no només idiomàtica, «l'indoeuropeu», sinó també demogràfica i cultural, «els indoeuropeus».

Paraules clau: indoeuropeus, protoindoeuropeu, parentesc, *Urheimat*, *Urvolk*, orígens, llengües, lingüística, arqueologia, paleogenètica.

ABSTRACT

Since they began being developed, three centuries ago, the firsts hypotheses pretending to evince the existence of a primal language in the Eurasian continent (the Indo-European language), debates and historiographic approaches around them have increased, balancing between myths and reality. This thesis pretends to provide clarity and order to the aforementioned hypotheses and studies that in its early beginning were only linguistic, but nowadays are archaeological and paleogenetics as well. It gathers both the traditional but coherent approaches looking for the origins and the latest points of view developed by using the scientific method. Finally, it extends the research beyond the idiomatic purposes «Indo-European Language», meeting also demographical and cultural dimensions «The Indo-Europeans».

Keywords: Indo-Europeans, Proto-Indo-European, Kinship, *Urheimat*, *Urvolk*, origins, languages, linguistics, archaeology, paleogenetics.

Sumari

1. Introducció.....	4
2. Objectius	7
3. Estat de la qüestió: l'enigma de l'origen dels indoeuropeus	8
3.1. Antecedents: un problema lingüístic (Segles XVI – XIX).....	8
3.1.1. El punt de partida: semblances lingüístiques i aspiracions patriòtiques.....	9
3.1.2. La irrupció d'un ancestre comú: la proposta «escito-celta».....	11
3.1.3. L'emergència dels estudis indoeuropeus.....	15
3.2. Una perspectiva que transcendeix de la lingüística: l'arqueologia com a ciència accessòria (Segle XX)	21
3.2.1. De Gustaf Kossinna a Vere Gordon Childe: la confrontació de dues hipòtesis a través de la cultura material	23
3.2.2. La primera meitat del segle XX: un gresol de propostes per a l' <i>Urheimat</i>	27
3.2.3. Marija Gimbutas i el ressorgiment de la hipòtesi estepària: la cultura dels kurgans	29
3.2.4. De Gamkrelidze i Ivanov a Colin Renfrew: l'emplaçament minorasiàtic com a contestació al model estepari	32
3.2.5. Una etapa de revisionisme: la reformulació i el debat de les diverses hipòtesis en el trànsit del segle XX al XXI	41
3.3. Present i futur: l'adveniment de la paleogenètica (Segle XXI)	46
3.3.1. El canvi de segle i les primeres aproximacions a través de la genètica	47
3.3.2. L'any 2015 com a <i>annus mirabilis</i> : un consens definitiu?	48
3.3.3. Epíleg: sense una resposta unívoca per a la qüestió dels orígens	51
4. Consideracions finals	53
5. Bibliografia.....	59

1. Introducció

Des d'un punt de vista acadèmic, tradicionalment, la indoeuropeïtat ha estat considerada una condició lingüística emprada per designar aquelles gents, grups o col·lectius la llengua materna dels quals és de naturalesa indoeuropea. No contempla categories etnoracials, com tampoc culturals i de tradició, se circumscriu exclusivament al llenguatge o, més particularment, a les formes de parentesc lèxic, sintàctic i gramatical que s'hi estableixen. Segons aquesta visió, es pot admetre que la majoria de les llengües originàries d'Europa, com també algunes de l'Àsia central i meridional i de Pròxim Orient, són indoeuropees¹; des de les romàniques fins a les germàniques, passant per les indoiranianes, celtes, balto-eslaves, entre d'altres². En suma, amb gairebé la meitat de la població mundial al seu recer i ocupant bona part dels cinc continents habitats, constitueix la família lingüística més estesa a temps present.

Les llengües indoeuropees deriven les unes de les altres de manera arborescent, fruit d'un llarg procés de canvi lingüístic que comprèn des de la prehistòria fins a la nostra contemporaneïtat. Citant a Émile Benveniste (2016): "Indo-European Languages are defined as a family of languages, issuing from a common language, which have become differentiated by gradual separation" (p. 28). D'aquesta manera, els caràcters compartits entre les distintes llengües indoeuropees d'avui no són sinó trets ancestrals supervivents a un llarg procés d'evolució propiciador, a la vegada, de la seva actual diferenciació. Així mateix, en assumir que entrellacen un parentesc, s'està també sustentant col·lateralment l'existència d'una llengua primitiva única o *Ursprache* —tal com l'anomenaren els acadèmics alemanys— de la que totes, directa o indirectament, procedirien (Benoist, 2020).

Ara bé, més enllà d'aquesta visió restringida a la lingüística, hi subjauen unes relacions molt més diverses i folgades, amplificades en la mesura que la mirada sondeja un passat més remot. Tant és així que, si es remunta als albors d'aquesta continuïtat filogenètica, no només descobrirà la susdita llengua comuna ancestral, l'encara ara polemitzant protoindoeuropeu, sinó també la cultura material que li era pròpia; summament

¹ Amb les notables excepcions del basc i de llengües uralianes com el finès, l'hongarès i l'estonià.

² De fet, l'interès de la qüestió no redunda només en l'àmbit del continent euroasiàtic, doncs les llengües indoeuropees es parlen allà on varen dominar les lògiques d'expansió i colonització imperials decimonòniques.

estudiada a l'efecte d'establir una pàtria original o *Urheimat* que ha donat lloc hipòtesis d'allò més qüestionables. Amb aquesta retrospectiva, doncs, es transcendeix d'una dimensió merament idiomàtica per abraçar, al mateix temps, la poblacional i la cultural. Passem de l'indoeuropeu com a idioma, als indoeuropeus com a poble.

Villar (1991) ho expressa de la següent manera:

El hecho de que usted y yo seamos indoeuropeos implica que un día, en un pasado remoto, fuimos, o mejor: nuestros antepasados y los antepasados de todos los demás pueblos indoeuropeos fueron un solo pueblo; un pueblo que hablaba una misma lengua, tenía conciencia de comunidad y compartía una misma concepción del mundo. (p. 8).

Així, la qüestió dels indoeuropeus es troba sotmesa a la sempre seductora i en alguns casos obsessiva cerca dels orígens, a l'empar del mite fundacional. Ho descriu l'historiador francès Alexandre Farnoux (1992) referint-se a: "L'énigme indo-européenne ou du big bang en archéologie" (p. 71). Tanmateix, aquesta expectativa no s'ha demostrat en absolut inofensiva, sinó més aviat simptomàtica i reveladora: des que s'encunyà per primera vegada el terme «indoeuropeu» i se li conferí un valor patri, ara fa dues centúries, que s'ha vingut utilitzant com a subterfugi per a la legitimació de pretensions politico-ideològiques freqüentment responsables de grans manipulacions històriques. En paraules de Marc Bloch (2018): "Para el léxico común, los orígenes son un principio que explica. Peor aún, que basta para explicar. Ahí está la ambigüedad, ahí está el peligro" (p. 60).

El cofundador de l'*École des Annales* no s'equivocava en absolut. Els orígens poden ser un extraordinari i alhora esfereïdor perceptor, i en el cas que pertoca, les incursions investigadores s'han vist permanentment guiades per aquesta maniquea ambivalència, oscil·lant entre les llums i les ombres. En efecte, el trencaclosques indoeuropeu ha estat dogmàticament esgrimit com a argument segregacionista per règims com el nacionalsocialista alemany, però també ha engendrat un fascinant debat que, com ja s'ha avançat, malgrat trobar-se inicialment monopolitzat per la lingüística, avui ha esdevingut una veta de transferència de coneixements interdisciplinars, amalgamant disciplines tan diverses com les de la lingüística històrica, l'arqueologia prehistòrica i la paleogenètica.

I és precisament en aquesta simbiosi establerta entre les tres grans branques relatives als estudis indoeuropeus on s'ha concebut la forma i l'estructura d'aquest treball. En particular, els continguts que subseguiran aquesta introducció i precediran les consideracions finals s'han articulats, seguint una linealitat estrictament diacrònica, en tres grans blocs temàtics: (1) *Antecedents: un problema lingüístic (Segles XVI – XIX)*, (2) *Una perspectiva que transcendeix de la lingüística: l'arqueologia com a ciència accessòria (Segle XX)* i (3) *Present i futur: l'adveniment de la paleogenètica (Segle XXI)*.

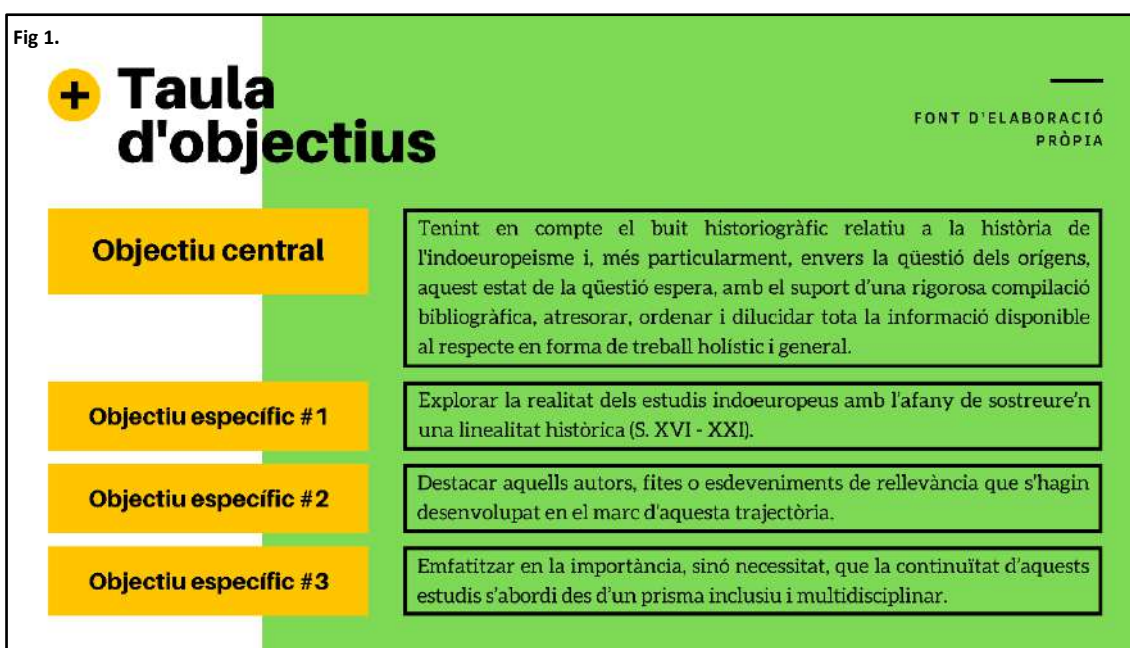
En el primer bloc, reservat a l'àmbit de la lingüística, es traçarà una trajectòria de més de tres segles en la qual s'abordaran, des de les primeres besllums de l'existència d'alguna mena de relació de filiació entre les llengües avui denominades indoeuropees, fins al planteig de les primeres especulacions sobre el lloc d'origen, coincidint amb la irrupció de l'arqueolingüística i amb la maduració de la lingüística històrico-comparada; això és, el naixement dels estudis indoeuropeus. El segon, se centrarà en la integració de l'arqueologia prehistòrica en aquest camp i s'exploraran les seves contribucions al llarg del segle passat, centúria en la que es formalitzaren les principals hipòtesis sobre l'origen dels pobles indoeuropeus com la dels kurgans de Gimbutas o l'anatòlica de Renfrew, dominants —no sense sengles revisions— encara a dia d'avui. Finalment, en el tercer i darrer gran bloc del treball, s'examinarà l'hodierna parcel·la de la paleogenètica, les aportacions de la qual han permès, en els últims anys, el rejuveniment d'un debat que en opinió de molts autors es trobava tan encotillat com necessitat de nous mètodes i perspectives.

Pel que fa als aspectes metodològics, la confecció d'aquest estat de la qüestió s'ha fonamentat, essencialment, en l'anàlisi d'una exhaustiva recopilació bibliogràfica de més de 75 treballs. A partir de la seva lectura en profunditat, s'han contrastat i comparat les aportacions de multiplicitat d'autories i s'ha realitzat la revisió, el buidatge i la transcripció d'aquelles fonts considerades d'interès prioritari. En aquest sentit, s'han consultat des d'articles científics, manuals i monografies, fins a volums i obres completes. D'entre tota la bibliografia consultada, caldrien destacar, per la seva rellevància, les aportacions de Villar, Renfrew, Mallory, Anthony, Pereltsvaig & Lewis i Alain de Benoist.

2. Objectius

Tot i que existeixen multiplicitat de publicacions generalistes i especialitzades sobre determinats afers, vessants i/o períodes relatius a l'indoeuropeisme, en la mesura que hom s'endinsa en aquest camp d'estudis troba a faltar —sobretot en el cas de la llengua catalana— l'existència d'un tractat de caràcter general o divulgatiu que condensi tota la historiografia concernent a la sempre controvertida qüestió dels orígens, abraçant la seva trajectòria de principi a fi. Doncs bé, en la resolució d'aquesta mancança rau l'esperit del present treball, l'elaboració del qual respon a la voluntat d'ordenar cronològicament susdita amalgama de continguts —sobre la base del problema dels orígens— i de posar-los en context, facilitant l'enteniment del bagatge historiogràfic en qüestió, així com la comprensió de les idees, conceptes clau i autories que se'n deriven.

Tanmateix, no és nemi sospesar que, el fet indoeuropeu, malgrat ser un tema a l'ordre del dia i de gran interès en el marc dels estudis lingüístics, arqueològics i paleogenètics concernents a la prehistòria, segueix essent profundament desconegut per part de la població en general. Per consegüent, la motivació i/o justificació del treball respon, també, a la volença de confegir un recurs, no només d'interès per als estudiants, investigadors i/o persones familiaritzades amb dita qüestió, sinó apte per a, qui més qui menys, despertri intrigues i curiositat al respecte.

3. Estat de la qüestió: l'enigma de l'origen dels indoeuropeus

3.1. Antecedents: un problema lingüístic (Segles XVI – XIX)

Citant textualment les paraules de Francisco Villar (1991) al pròleg de la seva obra magna, *Los indoeuropees y los orígenes de Europa*:

Tú, que has comenzado a leer estas líneas movido quizá por la curiosidad de conocer quiénes son los indoeuropeos y aprender algo de su historia, probablemente no sepas que tú mismo eres uno de ellos. Independientemente de que seas alto o bajo, rubio o moreno; de que tengas los ojos azules o negros; de que hables gallego o castellano, bable o catalán, tú, aunque no lo sepas, eres seguramente un indoeuropeo. Porque la condición de indoeuropeo no consiste en otra cosa que en tener como lengua materna una lengua indoeuropea. Nada más. Y nada menos. Nada más, porque no parece existir ningún rasgo físico asociado permanentemente desde antiguo a ese pueblo —excepto ser de raza blanca—. Y nada menos, porque la lengua, que constituye el único requisito esencial de la indoeuropeidad, no es precisamente una característica menor. (p. 7).

Res del que Villar addueix en aquest fragment és anodí. El fet indoeuropeu és, per damunt de tot, un fet essencialment lingüístic. Així va ser al llarg del segle XIX i durant bona part del XX, quan els arxius de lingüística comparada copaven la pràctica totalitat dels estudis concernents a aquesta matèria; i així és encara ara, quan l'atàvic patrimoni indoeuropeu que resta es troba i es trobarà concretat, sense solució de continuïtat, en les hodiernes llengües modernes.

Probablement, si en el passat s'hagués prescindit de la noció lingüística de la indoeuropeïtat, els posteriors estudis materials, genètics i culturals no s'haguessin fet mai efectius pels seus propis mitjans. L'anàlisi lingüístic va ser un pas previ i necessari, i continua sent-ho en l'actualitat.

D'aquesta manera, hom consideraria la llengua com a la gran promotora dels estudis indoeuropeus; circumstància que, per altra banda, no és en cap cas trivial. Tal com es desprèn de les pàgines de Renfrew (1990), Villar (1991, 2011) i Demoule (2014), el llenguatge és el tret humà més diferencial d'entre tots els que conformen la seva afinitat etnoracial, determinada molt més per la parla que per cap altra característica fenotípica.

En altres paraules, no hi ha un sol factor que contribueixi tant en la forja de la consciència comunitària com el fet de parlar una llengua vernacular i, per tant, distingida de l'alteritat³. Per tot el que s'ha dit, de la mateixa manera que el llenguatge no tan sols descriu realitats, sinó que és capaç de crear-les, serà necessari comprendre el seu paper envers la qüestió indoeuropea com a pas previ per a endinsar-se, intel·ligiblement, en el camp de la cultura. En tal sentit rau l'esperit d'aquest primer apartat, en oferir una visió panoràmica de les primeres incursions lingüístiques en l'àmbit de l'indoeuropeisme.

3.1.1. El punt de partida: semblances lingüístiques i aspiracions patriòtiques

Determinar amb precisió el moment històric en què es començà a intuir alguna mena de vincle entre les llengües avui denominades indoeuropees és, per raons òbvies, una pretensió poc realista. En l'antiguitat clàssica, si bé una gran diversitat de pobles de filiació lingüística —grecs, romans, celtes, tracis, indis i perses, per dir-ne només alguns— van establir sinèrgies i contactes permanents entre ells, aquesta sospita relacional no es va fer mai ostensible. Tampoc durant l'edat mitjana, quan el paradigma teocèntric dirimia qualsevol intent de debatre la immutabilitat que s'atribuïa a les dues grans llengües de cultura, l'hebreu i el llatí. De fet, és força probable que les gents d'aquella època no disposessin d'una consciència nítida del canvi lingüístic (Villar, 1991).

No seria fins ben entrada l'edat moderna que, en un context de colonització, alguns viatgers, missioners i mercaders s'interessarien per la llavors inexplicable semblança entre llengües localitzades a distàncies superlatives. En concret, és especialment significatiu el cas del florentí Filippo Sassetti (1540-1588), qui detectà unes enormes coincidències lèxiques entre el sànscrit i l'italià antic; així ho manifestà en una de les seves cartes amb data de l'any 1585, en la que suggeria la convergència entre vocables com: sas/sei, «sis», sapta/sette, «set», astau/otto, «vuit», nava/nove, «nou», deva/Dio, «Déu» i sarpa/serpe, «serp», respectivament (Figuerola, 2020). Anteriorment, però, el missioner Thomas Stephens (1549-1619) ja havia sospesat les semblances fonològiques entre el sànscrit i les llengües clàssiques europees (Redondo, 2021).

³ Així es reflecteix en la majoria de nacionalismes moderns, generalment bastits en forma de minories amb una llengua diferent a la preponderant.

Paral·lelament a les intrigues inspirades per aquestes coincidències —val a dir que al llarg dels segles XVI i XVII foren només això, intrigues sobre les quals s’indagà de manera superficial i lacònica—, aflorà un corrent de pensament heterogeni que es preguntava per l’origen de les llengües europees (Villar, 1991).

En aquell temps, a propòsit del relat bíblic de la creació, encara predominava l’opinió que totes les llengües derivaven d’una llengua original sovint identificada com a «hebreu», obra divina que hauria estat entregada a l’home en el paradís. No obstant això, l’efervescència patriòtica del moment afavorí la ingerència d’alguns erudits que, per primera vegada —i a través d’un exercici de lingüística comparada molt incipient—, posaren en entredit aquesta concepció unívoca.

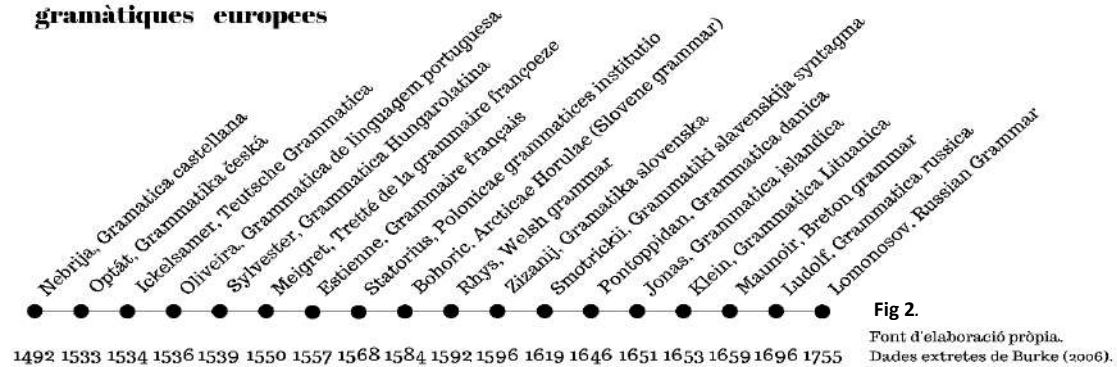
L’objectiu últim no era sinó situar els orígens de les seves llengües tant en el passat com els fos possible, inclòs amb anterioritat a la *confusio linguarum* babèlica. En aquest sentit, destacaria la figura de Johannes Goropius Becanus (1519-1572), humanista neerlandès que defensà l’equivalència de la seva varietat lingüística, el brabantià, amb la que suposava que era la llengua primigènia, l’antic cimbrí⁴ (Baker, 2019).

Aquest ambient intel·lectual preocupat, primer que res, per les similituds trobades entre les llengües occidentals i el sànscrit, però també per la cerca d’uns orígens lingüístics específics per part dels pobles europeus, va propiciar l’assentament d’un corpus d’idees que més endavant conduiria al descobriment científic de la família lingüística indoeuropea. Ara bé, aquesta fita no succeiria de la nit al dia, sinó que s’anà apuntalant gradualment per mitjà de la sistematització de la branca de la lingüística comparativa.

Cal insistir, així i tot, que el presumible parentesc lingüístic establert en bona part de l’àmbit euroasiàtic constituïa una idea que, a tot estirar, es pressentia, però que en cap cas es trobava desenvolupada des d’un punt de vista teòric; certament, la seva maduració precisaria d’una llarga i complexa trajectòria investigativa que confluiria amb l’adveniment de la disciplina acadèmica de la lingüística i amb la redacció de les primeres gramàtiques (Burke, 2006).

⁴ En aquesta mateixa tessitura destacarien autors com: Abraham Mylius (1563-1637), que recuperaria la damunt dita tesi de Becanus; Georg Stiernhielm (1598-1672), que identificaria el gòtic —pretesament el suec original— com a llengua primigènia, juntament amb el seu compatriota Andreas Kempe (1622-1689), que portaria aquesta hipòtesi a la inversemblança; i Justus Georg Schottelius (1612-1676), que reclamaria l’estatus de llengua cardinal per a l’alemany.

Línia cronològica de la publicació de les primeres gramàtiques europees

Citar aquí cadascuna de les contribucions, incursions i autories involucrades en aquest procés de construcció doctrinal requeriria d'un nivell d'aprofundiment que excedeix amb escreix els objectius d'aquest treball. Així i tot, amb la intenció d'oferir un marc contextual mesurat però integral, es mirarà de posar de manifest, a mode d'«histoire événementielle»⁵, tota la concatenació d'aproximacions relatives al descobriment d'aquesta correspondència lingüística, i en extensió, a la seva integració en una protollengua. Per a fer-ho sinòpticament, es discernirà sobre tres termes elementals que, en diferents períodes i trajectòries, han estat encunyats amb l'afany d'intitular la llengua ancestral. Com es veurà, la seva naturalesa respon a un mateix principi: la confecció d'una paraula composta en la que el primer vocable designi a la llengua històrica més oriental, i el segon a la més occidental (Villar, 1991).

3.1.2. La irrupció d'un ancestre comú: la proposta «escito-celta»

Les primeres formulacions pròpiament teòriques, o si més no empíriques, al voltant de l'existència d'un ancestre comú per a una xifra considerable de llengües europees i pròxim-orientals advindrien, ja al segle XVII, de la mà dels lingüistes Marcus Zuërius van Boxhorn (1612-1653) i Andreas Jäger (1660-1730). Per regla general, es considera que les seves propostes, conjuntament amb les de Claudius Salmasius (1588-1653) i Johannes Elichmann (1601/02-1639), vertebraren l'anomenada hipòtesi «escito-celta»⁶.

⁵ Introduït pel sociòleg francès François Simiand i posteriorment popularitzat per historiadors com Lucien Febvre o Fernand Braudel, aquest concepte, de palesa connotació negativa, al·ludiria a la tinença d'una concepció superficial de la història centrada en la mera seriació i relació dels esdeveniments.

⁶ En la que «escita» faria referència a la llengua emparentada més oriental —ni Boxhorn ni Jäger abordaren el sànscrit—, situada a l'actual Iran, i «celta» a la més occidental.

D'una banda, van Boxhorn suggerí que les similituds lèxiques observables entre les llengües europees —a més del persa— responien a la seva relació filogenètica; relació que, al seu torn, derivaria d'una llengua primitiva comuna convencionalment denominada «escita» (Metcalf, 2013; Weiss, 2015).

Andreas Jäger, per la seva part, conjecturà l'existència d'una llengua primitiva ja extinta —la batejà com a «escito-celta»—, parlada en temps pretèrits a la regió natural del Caucas i posteriorment estesa per mitjà de contactes i migracions, la qual hauria estat predecessora de tota una munió de llengües

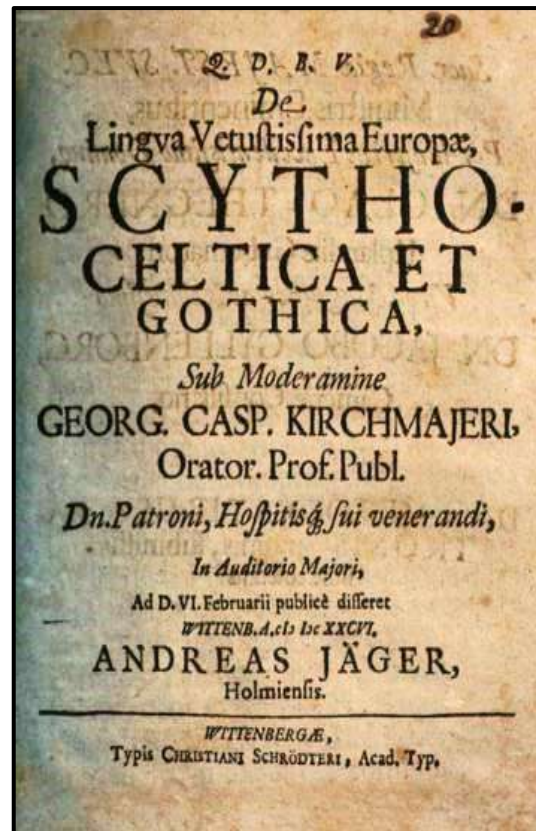

Fig 3. Font: Arxiu digital Münchener Digitalisierungszentrum.

posterioris com les itàliques, el persa, el grec, l'eslau, el celta, el gòtic entre d'altres llengües germàniques. Des de la seva concepció arborescent —de summa actualitat—, l'«escito-celta» hauria estat la llengua *radix* o mare, i els dialectes que se'n derivaren, els seus *rami* (Pajares, 1983). Les tesis de Jäger foren àmpliament exposades a la seva obra magna *De lingua vetustissima Europæe* (1686)⁷.

Tanmateix, si bé les propostes d'aquests autors no varen ser, en cap cas, anecdòtiques, atès que fixaren un precedent de certa entitat sobre el qual reposaren bona part de les incursions investigatives seculars⁸, mai tingueren la repercussió esperada i no estimularen gaire més indagació; si més no, a curt termini. En qualsevol cas, la seva singularitat respondria al fet que, en conjunt, confegiren la primera temptativa plausible —i val a dir que força encertada— d'ordenar l'embrollada filiació lexico-gramatical de tot aquest grup de llengües sota el paraigües d'un ancestre comú.

⁷ No és anodí esmentar que una part important de la historiografia lingüística d'avui li discuteix la titularitat, atribuint-li —si més no, la coautoría— a Georg Caspar Kirchmaier (Considine, 2008).

⁸ Tal com Metcalf (2013) corrobora: "That Jäger could be reprinted as late as 1774 is evidence of the persistence throughout the 18th century of this Scythian tradition".

Encara en la mateixa tessitura, en el trànsit del segle XVII al XVIII destacaria l'aportació de Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716). El polímeta alemany, altament reconegut per les seves conquestes en els camps de la filosofia i de les matemàtiques, prengué el testimoni de Van Boxborn i Jäger en propugnar per una llengua originària compartida, les ramificacions de la qual s'haurien estès des de l'Atlàntic fins a Orient, que també identificà com a «escito-celta» (Schmitter, 1987). Així es constata en les pàgines de *Brevis designatio meditationum de originibus gentium ductis potissimum ex indicio linguarum* (1710), l'obra més analítica que Leibniz dedicaria al problema classificatori de les llengües des d'una perspectiva històrica: “*Sed Scythae fundamentum (ut sic dicam) iecere gentis Graecorum, ut Celtae Itolorum*” (p. 5)⁹. Al costat d'això, en el seu discurs es pot entreveure, en concordança amb el de Jäger, l'assumpció que l'alteració i difusió del component lingüístic és sempre resultant del contacte entre les gents i les cultures: “*Antiquiora tamen spectanti generatim Gallos à Germanis, Germanos à Scythis ortos credibile est, ut jam diximus; etfi paulatim longo temporum migrationumque intervallo linguæ mutatae sint*” (Ibíd, p. 10)¹⁰. D'aquesta manera, l'«últim geni universal» reforçaria, a través d'un exhaustiu estudi lingüístic i comparatiu, el preexistent plantejament «escito-celta».

Entrats ja al segle XVIII, centúria de la que emanaria una notable i fecunda remesa d'autors interessats per la comparatística, la hipòtesi que sostenia l'existència d'una protollengua comuna, extinta en temps passat, a partir de la qual s'haurien desenvolupat la pràctica totalitat de les llengües europees, com també algunes d'orientals, no va fer més que corroborar-se. Edward Lhuyd (1660-1709) descrigué el parentesc lèxic entre el còrnic, el bretó, el gaèlic —escocès i irlandès— i el gal·lès, agrupant-los en la família de les llengües cèltiques; Lambert ten Kate (1674-1731) demostrà l'emparentament entre el gòtic i l'holandès per mitjà de l'estudi comparatiu de les conjugacions verbals; Gaston-Laurent Coeurdoux (1691-1779) aportà una ingent quantitat de paral·lelismes terminològics entre el grec, el llatí i el sànscrit; i per citar-ne un més, Mikhail Lomonosov (1711-1765) evidencià l'afinitat lingüística entre les llengües

⁹ Trad: “Però (dit així), en els escites descansa el fonament dels pobles grecs, així com en els celtas el dels itàlics”.

¹⁰ Trad: “Quan hom mira els orígens més antics, els gals provenen dels germànics, els germànics dels escites, cosa ben creïble com ja hem dit, encara que les llengües s'han anat transformant paulatinament durant un llarg període de temps i a causa de moltes migracions”.

bàltiques i les esclaves (Nichols, 1996). En suma, aquest seguit d'estudis, com també la cada vegada major coneixença de les llengües orientals, establiren un clima contextual idoni com perquè es produís un verdader punt d'inflexió, potser no tant en relació a l'estat de coneixement sobre la matèria, però sí a la seva difusió. Aquest moment clau té una data precisa: el 2 de febrer de l'any 1786.

L'efemèride constitueix el que habitualment s'ha considerat —sigui dit, des d'un punt de vista més simbòlic que no pas factual— el punt de partida de la lingüística històrico-comparada, i en particular, dels estudis indoeuropeus. Prova d'això és que l'àmplia majoria dels especialistes en aquest àmbit, si més no els que han estat extensament consultats per a la confecció d'aquest estat de la qüestió, com Renfrew (1990), Villar (1991), Burke (2006), Mallory & Adams (2006), Anthony (2007), Metcalf (2013), Demoule (2014), Pereltsvaig & Lewis (2015), Driem (2018) i Benoist (2020), dediquen importants al·lusions a tal esdeveniment; aquest no és altre que el cèlebre discurs pronunciat a la *Royal Asiatic Society of Bengal* l'any 1786 pel jutge i lingüista britànic sir William Jones (1746-1794). En ell, formularia la següent adveració:

The Sanskrit language, whatever be its antiquity, is of a wonderful structure; more perfect than the Greek, more copious than the Latin, and more exquisitely refined than either, yet bearing to both of them a stronger affinity, both in the roots of verbs and the forms of grammar, than could possibly have been produced by accident; so strong indeed, that no philologist could examine them all three, without believing them to have sprung from some common source, which, perhaps, no longer exists; there is a similar reason, though not quite so forcible, for supposing that both the Gothic and the Celtic, though blended with a very different idiom, had the same origin with the Sanskrit; and the old Persian might be added to the same family, if this were the place for discussing any question concerning the antiquities of Persia.

Aquestes paraules, deutores dels conats que s'han vingut anunciant, convenien amb la idea que les similituds entre el sànscrit, el llatí i el grec antic, juntament amb el gòtic, el celta i el persa, no podien ser quelcom fortuït, doncs havien d'explicar-se a partir d'una relació de parentesc que, novament, conduïa a la prelació d'un origen compartit. Certament, les aportacions de sir William Jones —constatades en virtut de l'anàlisi lèxic i gramatical de les llengües esmentades— no suposaren la novetat que la historiografia

tradicional sovint s'ha encarregat de propugnar¹¹, però sí que estimularen una recerca cada vegada més metòdica i sistemàtica que, ben entrat el segle XIX, donaria lloc a les primeres aproximacions de factura científica. Al mateix temps, la poderosa amplificació del discurs de Jones va fer caduca la noció «escito-celta», dominant fins aleshores, atès que la reincorporació del sànscrit —moltes autories, ja al segle XVI, sospitaven sobre la seva relació amb les llengües europees— al catàleg de filiació lingüística estirà els seus límits orientals, de manera definitiva, fins al subcontinent indi.

3.1.3. L'emergència dels estudis indoeuropeus

Independentment de la transcendència acadèmica de les seves contribucions, que com s'ha dit és força “matisable”, sir William Jones marcaria la transició d'una investigació lingüística encara en construcció a una de madura i ben fonamentada. D'ençà, filòlegs i lingüistes com Friedrich von Schlegel (1772-1829), Jacob Grimm (1785-1863) —especialment conegut pel seu rol com a folklorista i recopilador de rondalles populars—, Rasmus Rask (1787-1832) i Franz Bopp (1791-1867), entre d'altres, aprofundiren en l'estudi comparatiu dels sistemes gramaticals d'aquestes llengües¹², fins al punt de constatar des del rigor científic —es partia d'un mètode consemblant al de les ciències naturals— el parentesc compartit entre totes elles, des de l'Índia fins a Europa. D'aquesta manera, les seves respectives contribucions serviren per posar el punt i final als més de dos segles d'hipòtesis, pressupòsits i elucubracions. Així ho transmet Villar (1991):

Gracias a ellos se supo con la seguridad del conocimiento científico que el griego, el latín (y por lo tanto todas las lenguas romances: italiano, francés, español...), todas las lenguas germánicas (gótico, alemán, inglés...), todas las eslavas (ruso, polaco, checo...), en una palabra, prácticamente todas las lenguas de Europa, proceden por evolución en el tiempo de una lengua única hablada en una época prehistórica. (p. 26).

¹¹ De fet, són moltes les autoritats en el camp de la historiografia lingüística, com per exemple Lyle Campbell o Pierre Swiggers, que no només qüestionen la condició de precursor que li és atribuïda, sinó també l'adequació metodològica dels seus estudis.

¹² L'estudi dels sistemes gramaticals garanteix la validesa científica d'uns treballs que fins llavors s'havien centrat generalment en sospites trobades en un àmbit molt menys concloent, el del vocabulari. Tal com afirma Villar (1991): “Las palabras, en efecto, se prestan con facilidad de unas lenguas a otras. Y el compartir una determinada cantidad de vocabulario no supone necesariamente que las dos o más lenguas que lo comparten estén genéticamente emparentadas. En cambio, la gramática tiene dos rasgos de los que carece el vocabulario: constituye un sistema y se presta de una lengua a otra con gran dificultad” (p. 24).

Va ser en aquest context que l'any 1813, en el marc d'una ressenya per a la desapareguda revista *Quarterly Review* amb el títol d'*Adelung's General History of Languages*, l'erudit britànic Thomas Young (1773-1829) utilitzà per primera vegada el terme «indoeuropeu»; terme que, per altra banda, no estigué exempt de dissensions. De fet, tres anys abans d'aquesta proposta, el geògraf danès Conrad Malte-Brun (1775-1826), generalment conegut per encunyar el nom de regions com Oceania o Indoxina, ja proposà un terme supletori al llavors obsolet «escita» o «escito-celta» de van Boxborn i Jäger: l'«indogermànic» (Cowan, 2010). Evidentment, la proposta de Malte-Brun, com la de Young, obeïa també a raons geogràfiques, doncs el vocable «germànic» faria

1813. *Adelung's General History of Languages.* 255

In tracing the pedigree of all these languages to their remotest origin, we arrive at Professor Adelung's investigations respecting the probable situation of the Paradise of the Scripture. This he places in Cashmir, between Persia, Tibet, and Indostan, in the most elevated region of the globe; a country remarkable for its soil, its climate, and for other natural advantages, which contributed to render its more modern inhabitants, before their conquest by the Afghans, distinguished for their beauty, their talents, and their luxury; and he considers his opinion as confirmed, by the situation allotted to the Indian Paradise, on the hill Meru, which gives rise to four great rivers, the Indus, the Ganges, the Burrampooter, and a great river of Tibet. According to this supposition, Tibet, on the east of Cashmir, must have been the habitation of Adam immediately after his fall, and the country occupied by the descendants of Cain. In Tibet, and in the countries immediately beyond it, the languages of 150 millions of people are still principally monosyllabic, and from this peculiarity, as well as from the singular simplicity of their structure, they are supposed to constitute the most ancient class of existing languages, though it must be confessed that much of our author's reasoning on this subject is extremely inconclusive. There is however a much more marked distinction between these and all other languages, that their essence consists, as we have already explained very fully on a former occasion, (Vol. V. No. X. p. 372) not in sounds, but in characters, which, instead of depicting sounds, are the immediate symbols of the objects or ideas, and are even imperfectly represented by the sounds, whatever difference of accent or tone may be exhibited by the most refined speaker. It is true that we have particular instances of a similar nature in our own language, as in the words Bear, Bare; Beer, Bier, Bere; Son, Sun: but these are rather to be considered as accidental exceptions, than as fair examples of the usual character of the language.

Another ancient and extensive class of languages, united by a greater number of resemblances than can well be altogether accidental, may be denominated the Indoeuropean, comprehending the Indian, the West Asiatic, and almost all the European languages. If we chose to assign a geographical situation to the common parent of this class, we should place it to the south and west of the supposed origin of the human race; leaving the north for our third class, which we can only define as including all the Asiatic and European languages not belonging to the two former; which may be called Atactic, or, perhaps, without much impropriety, Tataric; and which may be subdivided into five orders, Sporadic, Caucasian, Tartarian, Siberian, and Insular. The African and American

referència a la llengua més occidental de la família lingüística, l'islandès, un idioma germànic (Driem, 2018). No obstant, el terme «indogermànic», encara ara amb força recorregut dins l'academicisme alemany, no seria d'ús ordinari fins dues dècades més tard, quan l'orientalista Julius von Klaproth (1783-1835) el popularitzà arreu a l'emprar-lo sistemàticament en molts dels seus treballs. Amb el pas del temps, però, el terme «indoeuropeu» s'acabaria sobreposant a l'«indogermànic», fet que podria explicar-se per la imparcialitat i transversalitat del primer. En qualsevol cas, ambdues paraules, d'igual accepció, poden ser emprades indistintament.

Another ancient and extensive class of languages, united by a greater number of resemblances than can well be altogether accidental, may be denominated the Indoeuropean, comprehending the Indian, the West Asiatic, and almost all the European languages.

Fig 4. Ressenya a càrrec de Thomas Young sobre *Mithridates oder allgemeine Sprachkunde* (1806), obra inacabada del gramàtic i filòleg alemany Johann Christoph Adelung (1732-1806) publicada a la *Quarterly Review* l'any 1813. En aquesta pàgina escanejada de l'original hi trobem la que va ser, amb tota seguretat, la primera vegada en que el terme «indoeuropeu» s'enregistrà per escrit.

Tanmateix, ja a mitjan del segle XIX, s'encetaria una etapa d'investigació caracteritzada per la introducció d'una nova preocupació que coincidiria amb l'adveniment dels neogramàtics¹³, la de l'*Ursprache* o del protollenguatge. En haver-se demostrat científicament que la similitud entre les diferents llengües indoeuropees s'explicava pel fet que totes elles derivaven d'una única llengua primigènia, més antiga que qualsevol de les conegudes, des de llavors el que interessaria no seria sinó la seva reconstrucció; la reconstrucció lingüística del protoindoeuropeu —d'ara endavant PIE—. Ara bé, al no perdurar cap mena de testimoni o registre directe d'aquesta llengua extinta, la seva reconstrucció hagué de passar necessàriament per estudiar els seus cognats o elements comuns de les paraules existents en les distintes llengües descendents —les indoeuropees—; d'aquesta manera, a través d'un complex sistema de correspondències, comparacions fonètiques i transmutacions dels sons, es pogué arribar a deduir de manera molt hipotètica la construcció de les paraules en PIE. Per posar només un exemple, a partir del terme «bedoll», que en anglès és *birch*, en alemany *birke*, en lituà *berzas*, en l'antic eslau eclesiàstic *breza* i en sànscrit *Bhurja*, s'estimà que la forma més fidel per a la paraula mare seria **bhergh* (Renfrew, 1990)¹⁴.

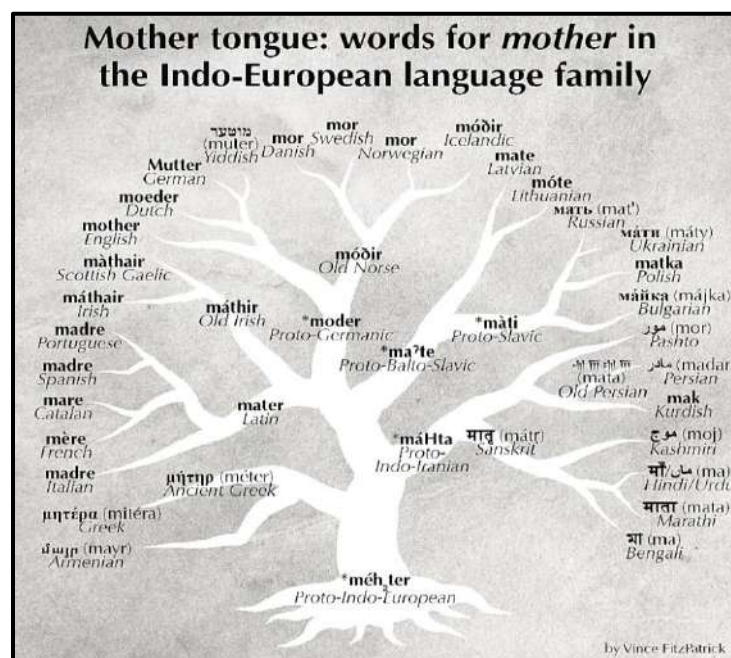

Fig 5. Exemple de reconstrucció lingüística en funció del terme «mare».

Font: Vince FitzPatrick

¹³ Grup de lingüistes que conformà l'escola homònima, fonamental per al desenvolupament de la lingüística històrica. D'entre tots els seus membres destacarien August Leskien (1840-1916), Hermann Osthoff (1847-1909) i Karl Brugmann (1849-1919).

¹⁴ Una explicació summament exhaustiva d'aquest procés d'estudi del PIE la trobem en el reputat treball dels estatunidencs James P. Mallory i Douglas Q. Adams, a títol de *The oxford introduction to proto-indo-european and the proto-indo-european world* (2006).

D'entre els primers lingüistes que assumiren aquest repte, destacaria especialment la figura fonamental d'August Schleicher (1821-1868), prestigiós comparatista decimonònic que, a banda de publicar *Compendium der vergleichenden grammatik der indogermanischen sprachen* (1861), obra monumental sobre la gramàtica comparativa dels idiomes indoeuropeus, sorprengué al proposar una faula escrita íntegrament en PIE¹⁵ que titulà *Avis akvāsas ka* (Mallory & Adams, 2006), la qual es representa de la següent manera (Schleicher, 1868):

Avis, jasmin varnā na ā ast, dadarka akvams, tam, vāgham garum vaghantam, tam, bhāram magham, tam, manum āku bharantam. Avis akvabhjams ā vavakat: kard aghnutai mai vidanti manum akvams agantam.

Akvāsas ā vavakant: krudhi avai, kard aghnutai vividvant-svas: manus patis varnām avisāms karnauti svabhjam gharmam vastram avibhjams ka varnā na asti.

Tat kukruvants avis agram ā bhugat. (p. 207).

Ara bé, col·lateralment a la reconstrucció lingüística del vocabulari PIE o del seu protolèxic, com sovint s'ha anomenat, en resultaria un àmbit investigatiu encara més especulatiu, atès que alguns estudiosos s'aventuraren a presumir —encara que de manera molt elemental—, ja no la parla o *Ursprache* dels indoeuropeus, sinó el seu lloc d'origen o *Urheimat*. Una figura clau en aquesta comesa fou Adolphe Pictet (1799-1875), qui en la seva obra de dos volums *Les origines indo-européennes, ou, Les Aryas primitifs: essai de paléontologie linguistique* (1859, 1863) es proposà reconstruir la “cultura indoeuropea” o, si més no, la seva consuetudinaritat, tot determinant l'àmbit espacial que s'hi vincularia a partir d'un mètode genuïnament lingüístic. Pictet partia de la idea que l'*Urheimat* indoeuropeu podia ser estudiat i caracteritzat a través dels seus cognats —és a dir, per mitjà del les paraules indoeuropees comunes¹⁶—, de tal manera que, en funció dels termes que coincidissin per a la cultura material, espècies de flora i fauna, entre d'altres, seria possible inferir certs aspectes relatius a les vides de les gents parlants del PIE, com també al seu context econòmic i ecològic. En el seu cas particular, es decantà per la ubicació asiàtica, com la majoria dels acadèmics de l'època.

¹⁵ D'aquesta faula n'han resultat múltiples versions fruit de successives revisions per part d'altres indoeuropeistes, com les de Hermann Hirt (1939), Lehmann i Zgusta (1979), Douglas Q. Adams (1997) i Frederik Kortlandt (2007).

¹⁶ Per exemple, comptem amb un nombre de cognats suficient com per determinar l'origen PIE del terme «ovella», del que en podem deduir que els primers indoeuropeus ja coneixien aquest animal.

De manera similar, Adalbert Kuhn (1812-1881) intentà descriure la naturalesa d'aquelles comunitats primigènies sobre la base de la reconstrucció del PIE, arribant a pressuposar que s'haurien dedicat tant a l'agricultura com a la ramaderia —presència de vocables per als cereals i per al bestiar boví, oví, caprí, porcí, etc.— i que, fins i tot, haurien comptat amb estructures politicoadministratives avançades (Mallory, 1989). Ambdós indoeuropeistes, juntament amb el ja mencionat Julius von Klaproth, qui treballà a partir de les paraules indoeuropees comunes per a fitònims —com per exemple el bedoll— en un intent de deduir la seva ubicació geogràfica, són considerats els fundadors de la subdisciplina de la paleolingüística —o per a ser més precisos, de l'arqueolingüística—, capital per al camp dels estudis indoeuropeus.

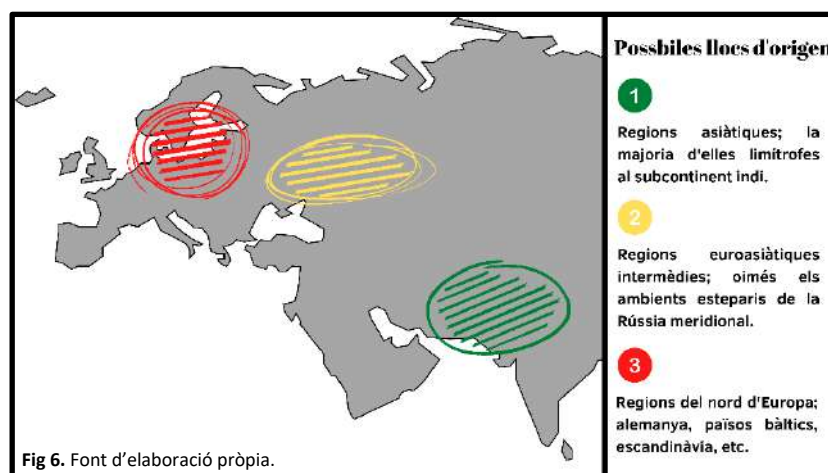
No seria gens agosarat asseverar que, inicialment, la majoria d'aquests erudits —de conformitat amb l'aforisme *ex oriente lux*¹⁷— advocaren per la idea que el lloc d'origen dels indoeuropeus s'havia d'ubicar en algun punt d'Àsia, “la mare de les nacions”; de fet, s'emfatitzà molt en regions properes a l'Índia, com les del Pamir, Bactria o Caixmir. En defensa d'això, investigadors de renom com Wilhelm Koppers (1886-1961) o Wilhelm Brandenstein (1898-1967), juntament amb els citats precursors de l'arqueolingüística, feren causa comuna. Tanmateix, aquesta convicció, encotillada pel pensament apriorístic que col·locava el sànscrit com a la llengua més antiga de les indoeuropees, ben aviat acabaria topant amb l'oposició de les primeres veus discordants. En aquest sentit i, per mitjà de propostes novedoses com la de Robert Gordon Latham (1812-1888), el primer defensor d'un *Urheimat* estrictament europeu¹⁸, s'inaugurà una etapa investigativa subversiva en la qual el centre de gravetat s'allunyaria, cada vegada més, de les entranyes del continent asiàtic.

Així va ser com, de tot el seguit de conjectures dirigides a determinar el possible lloc d'origen dels indoeuropeus en resultà, *grosso modo*, l'acotació d'una possible àrea de distribució, la qual comprenia els espais intermedis d'Euràsia i l'Europa septentrional. Evidentment, també van sorgir propostes alienes, algunes d'elles realment estrofolàries —com la del nacionalista indi Bal Gangadhar Tilak, que situava l'*Urheimat* al pol Nord a

¹⁷ Segons la qual el continent asiàtic havia de ser, necessàriament, la llavor de tota civilització important.

¹⁸ Per Latham, al ser les branques asiàtiques de l'indoeuropeu més pobres i homogènies que les d'Europa, on les llengües abundaven en quantitat i diversitat, s'havia d'acceptar que les primeres derivaven de les segones.

la llum dels textos vèdics i de l’Avesta—, però les més solvents es restringien a les ciutades extensions territorials. Així mateix, diverses veus autoritzades com les d’Otto Schrader (1855-1919) o Sigmund Feist (1865-1943), gosaren reforçar aquesta temptativa i concretar, encara més, l’enclavament dels primers pobles indoeuropeus, establint-los en els ambients esteparis del sud de Rússia des d’on s’haurien estès, amb el pas del temps, a bona part del continent euroasiàtic. En contrast, altres acadèmics de renom com Theodore Poesche (1825-1899) Karl Penka (1847-1912) o Herman Hirt (1865-1936), sostindrien que el primitiu poble indoeuropeu tenia la seva llavor al nord d’Europa, bé a Alemanya, bé al Bàltic o a Escandinàvia. De totes maneres, la qüestió és que es va establir una forta dicotomia entre ambdues dues visions: la que preconitzava per un origen intermedi, entre Europa i Àsia, i la que la discutia, considerant que l’avenir dels indoeuropeus s’hauria produït a l’Europa nòrdica o septentrional (Mallory 1989; Renfrew, 1990; Villar, 1991).

Recollint tot el que s’ha dit, la qüestió de l’*Urheimat* s’havia tractat, fins aleshores, com un problema concernent al terreny de la lingüística històrica, atès que en aquell moment no es comptava amb cap altre mètode de garantia a través del qual es pogués resoldre la impenetrabilitat d’aquest interrogant (Renfrew, 1990). No obstant, en el trànsit del segle XIX al XX i, coincidint amb el desenvolupament independent de l’arqueologia prehistòrica (Trigger, 1992), els primers estudis sistemàtics sobre aquelles evidències materials susceptibles a ser de naturalesa indoeuropea possibilitaren que, per primera vegada, les investigacions de l’arqueolingüística poguessin ser replicades, contrastades i complementades per la ciència de l’arqueologia.

3.2. Una perspectiva que transcendeix de la lingüística: l'arqueologia com a ciència accessòria (Segle XX)

Al llarg del primer gran bloc del treball, on s'ha traçat una trajectòria de més de tres segles¹⁹, s'ha copsat la rellevància d'uns estudis enterament lingüístics que, essent el segle XIX el seu punt culminant, possibilitaren la maduració del coneixement envers el fet indoeuropeu. Tanmateix, d'aquest clímax possibilitat per l'auge de la lingüística històrica i del mètode comparatiu, en resultaria una dificultat que la ciència de la lingüística, *per se*, i sense la col·laboració amb altres disciplines, no seria capaç de resoldre: la qüestió de l'*Urheimat*²⁰.

Oferir una solució completa i satisfactòria per a la incògnita de la pàtria d'origen únicament des de l'arqueolingüística —que, com hem vist, opera amb el propòsit d'establir elements geogràfics, culturals i/o socials, entre d'altres, a través de la reconstrucció del protollenguatge— no era viable, atès que topava amb el hàndicap del canvi semàntic; és a dir, l'alteració irregular i imprevisible de la significació de les paraules en la seva evolució (Villar *et al.*, 2011).

A tall d'exemple, el mètode comparatiu va possibilitar la reconstrucció d'una gran quantitat de paraules protoindoeuropees, entre elles **b^heh₂ǵos*²¹, que al·ludiria al faig; no és casualitat que s'hagi escollit aquest terme, doncs ha estat vastament esgrimit com a marcador per tal d'establir l'*Urheimat* indoeuropeu. El fonament d'aquest raonament, prèviament presentat, és molt intuïtiu: si la majoria de llengües indoeuropees d'avui, i ja des d'antic, comptaven amb una paraula similar per designar el faig, s'infereix que el PIE també la tingué —*b^heh₂ǵos*— i, consegüentment, que l'*Urvolk* o poble originari hauria estat familiaritzat amb aquest arbre; de tal manera que la cerca de l'*Urheimat* es restringiria en aquelles zones on hi hagués faig²².

¹⁹ Des dels primers viatgers i mercaders que, ja al segle XVI, pressuposaren una possible relació de filiació entre les llengües europees i les de les Índies Orientals, fins als grans arqueolingüistes vuitcentistes.

²⁰ En paraules del processualista Colin Renfrew (1990), es tractaria d'un dels problemes més importants i persistents de la prehistòria del Vell Món.

²¹ La reconstrucció s'efectuà a partir de cognats com *phēgós*, *fāgus* o *bāgos*, del grec antic, llatí i gèl·lic, respectivament (Mallory & Adams, 2006, p. 112).

²² És important tenir en compte que, en temps pretèrits, l'àrea de distribució d'aquest taxó no era la mateixa que l'actual, pel que qualsevol intent d'establir l'*Urheimat* sobre la base de relacions de fauna, flora o d'evidència material, hauria de tenir en compte aquest condicionant cronològic.

Ara bé, prenent en consideració que el significat de les paraules canvia amb el pas del temps, no es pot assegurar que l'accepció que tenia *b^heh₂ǵos* sigui igual a la nostra, com tampoc si fa referència al faig comú (*Fagus sylvatica*) o a algun altre taxó. De fet, tal com Mallory (1989) suggereix, la paraula germànica per al faig ben podria ser la mateixa que la grega per al roure i que la russa per al saüc. Per tant, no és rigorós pressuposar —no des d'aquesta lògica— que els primers indoeuropeus coneixien el faig, ja que no sabem el que designaven sobre la base d'aquesta paraula. Així les coses, es pot estar força segurs dels sons i les formes del protollenguatge —sempre que es compti amb un nombre significatiu de cognats—, però no dels seus significats, vulnerables a canvis aleatoris, radicals i generalment impredecibles²³ (Mallory, 1989; Villar, 1991; Mallory & Adams, 2006; Lehmann, 2013).

Tanmateix, que l'argument del faig s'hagi demostrat fràgil i obsolet, no ha de desmerèixer la facultat d'uns estudis arqueolingüístics que, sempre i quan efectuats des del rigor, han estat —i segueixen sent— de vital importància per a l'indoeuropeisme. El significat de les paraules aïllades pot no ser un ressort suficient, però la totalitat del protolèxic confereix una sèrie d'indícis que s'han revelat de valor a l'hora de discernir entre les potencials ubicacions per a l'*Urvolk* i el seu *Urheimat*.

En qualsevol cas, la problemàtica del canvi semàntic —a la que se li unien unes quantes més de diferent condició— no podia ser salvada sense la complicitat d'altres disciplines; en especial, d'una que acabava de consolidar-se dins el panorama científic del moment, l'arqueologia prehistòrica. De llavors ençà, el pes específic de la lingüística en els estudis indoeuropeus, que havia estat absolut fins aquell moment, retrocediria en la mesura que l'arqueologia s'obria pas vers les dificultats a les que la subdisciplina de l'arqueolingüística, per si mateixa, no havia pogut donar resposta. El problema indoeuropeu o, el que és el mateix, la cerca del seu emplaçament originari, exigia, doncs, transcendir de les aproximacions genuïnament lingüístiques per abraçar, també, les arqueològiques.

²³ A aquest inconvenient se li suma el perill d'atribuir-li paraules que no li són pròpies. En aquest sentit, si bé café i cigarro són summament similars en la majoria d'idiomes europeus, això és així a raó dels préstecs lingüístics, i no pas perquè comparteixin un origen indoeuropeu.

3.2.1. De Gustaf Kossinna a Vere Gordon Childe: la confrontació de dues hipòtesis a través de la cultura material

L'acadèmic que va proposar les primeres incursions sistemàtiques encaminades a resoldre la qüestió de l'*Urheimat* des de l'arqueologia fou el germanista Gustaf Kossinna (1858-1931), qui, mitjançant la publicació de l'influent article *Die indogermanische Frage archäologisch beantwortet* (1902), en el que s'explorava el material prehistòric plausible de fer avinent la distribució dels primers indoeuropeus —assumint que tota entitat lingüística podia ser localitzada i rastrejada en virtut del registre

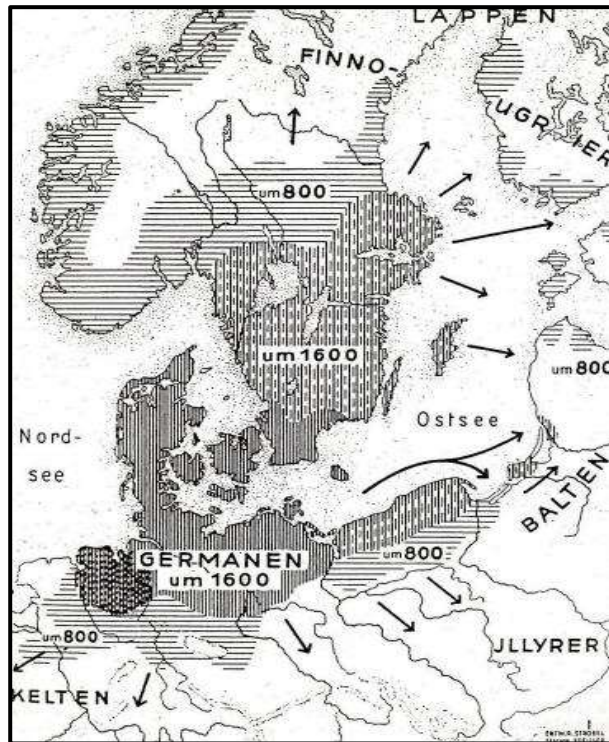

Fig 7. Procés d'expansió dels primers indoeuropeus segons Kossinna. Font: imatge extreta d'Arnold (1990).

arqueològic—, propagà la idea que la pàtria d'origen indoeuropea recalaria en algun indret a cavall del nord d'Alemanya i el sud d'Escandinàvia (Renfrew, 2010).

Kossinna, clarament influenciat per la historiografia històrico-cultural²⁴, sostenia que la seqüència bàsica de desenvolupament cultural només s'havia produït una vegada, i que havia estat abanderada per una ètnia superior²⁵, transmetent-se a la resta de pobles i territoris per mitjà de la difusió —ja fos a raó d'invasions, mestissatge o migracions—; fet que possibilitava ordenar totes les cultures jeràrquicament i reconstruir la seva dispersió fins a descobrir el veritable *Urheimat*²⁶ (Hernando, 1992). Sobre la base d'aquesta premissa i, amb l'estudi de la cultura material com a mitjà per tal d'inferir el lloc de procedència dels indoeuropeus, l'arqueòleg alemany acabà conclouent que la llum

²⁴ Corrent de pensament arqueològic sorgit a finals del segle XIX que emfatitza en la definició i classificació de les societats a partir d'agrupacions ètniques i culturals, sempre en funció de la seva cultura material.

²⁵ Alguns autors, com el també arqueòleg Oscar Montelius (1843-1921), ja havien anticipat aquesta consideració de Kossinna, interpretant la continuïtat cultural en termes de continuïtat ètnica (Götz, 2009).

²⁶ Aquesta convicció teòrica, que pren el nom de *Lex Kossinna*, ens és definida per Villar (1991) de la següent manera: "Las culturas arqueológicas tienen una implicación étnica, de forma que cada una de ellas corresponde a un pueblo diferente; y un cambio de cultura en una zona obedece invariablemente a la inmigración de un pueblo nuevo que es su portador" (p. 536).

de la civilització hauria penetrat, no des d'Orient cap a Europa —com s'havia reiterat des d'antic a l'empar de l'*ex oriente lux*—, ni tampoc des del centre o sud d'Europa cap al nord, sinó que seria el propi poble germànic —associat a la cultura de la ceràmica cordada— el que l'hauria estès arreu, essent tots els pobles indoeuropeus deutors de la seva influència (Kossinna, 1914; Villar, 1991).

Evidentment, el discurs pangermanista de Kossinna, reforçat amb obres posteriors com *Die Herkunft der Germanen: Zur Methode der Siedlungsarchäologie* (1911), convenia amb l'agenda política nacionalista teutona, atès que permetia obtenir, en el passat, arguments per a la legitimació del nou Estat, com també de la nació i de les seves aspiracions polítiques i territorials. En poc temps, l'opinió de l'arqueòleg acabà esdevenint dogma i, retroactivament, el brou de cultiu sobre el que s'establiren les doctrines racistes del nacionalsocialisme alemany (Villar, 1991; Trigger, 1992).

Kossinna, però, no fou l'únic acadèmic que postulà formulacions supremacistes. Anteriorment, un seguit d'investigadors estretament vinculats amb el camp de l'antropologia física, d'entre els quals destacarien els ja mencionats Theodore Poesche i Karl Penka, a més del lingüista Lazarus Geiger (1829-1870) i l'historiador Ludwig Wilser (1850-1923), ja consideraren l'Europa septentrional com a bressol de l'indoeuropeisme. Al seu criteri, aquestes terres, haurien estat habitades —i encara ara ho estarien— per una raça superior, definida a partir d'una sèrie de caràcters com el to clar de la pell, dels ulls i del cabell, la dolicocefàlia —cranis més allargats per la part posterior—, entre d'altres particularitats fenotípiques (Mortadel, 2014).

Així les coses, el mite de la raça ària²⁷, a partir del qual s'assumia que el poble protoindoeuropeu originari hauria constituït una estirp distinta i superior, acabà connectant-se amb els territoris nordico-germànics —fossin els bàltics, els alemanys o els escandinaus— i les seves gents²⁸.

²⁷ Terme que, en els seus inicis i de la mà de lingüistes com Max Müller (1823-1900), prenia una connotació molt més inofensiva, al designar aquelles gents indoeuropees que, en temps pretèrits, s'haurien auto-anomenat de tal manera; així es testimonia en bona part dels textos religiosos indoirànics. Per tant, en els seus orígens no hauria estat un concepte d'entitat racial, sinó més aviat lingüística, religiosa i cultural; i només posteriorment —ja al segle XIX, amb Arthur de Gobineau (1816-1882) com a precedent—, s'acabà separant de les seves accepcions naturals per encotillar-se només en la racial.

²⁸ En aquest sentit, és important recalcar que el concepte de raça ària tingué els seus orígens pràcticament cent anys abans que el nacionalsocialisme alemany l'utilitzés com a pretext per tal de perpetrar les seves despietats.

Paral·lelament a Kossinna, un altre autor que va emprendre el repte de situar la pàtria originària dels pobles de llengua indoeuropea per mitjà de l'estudi de la cultura arqueològica²⁹, encara que des d'un prisma molt diferent, allunyant-se en tot moment del transfons racista intrínsec als treballs de l'arqueòleg alemany, fou Vere Gordon Childe (1892-1957), un dels més il·lustres i influents prehistoriadors del segle passat (Trigger, 1992). Childe, discordant amb les tesis germanòfiles de Kossinna —tant de la que circumscriuia l'*Urheimat* en algun sector de l'Europa septentrional, com de la que unia aquesta presumpció amb la puresa racial del poble alemany—, emplaçà l'origen dels indoeuropeus, relacionant-los, també, amb la cultura de la ceràmica cordada, a les estepes de la Rússia meridional i, posteriorment, després de desdir-se'n, a la península anatòlica.

Inicialment, en la seva obra *The Aryans: a study of Indo-European origins* (1926), el prehistoriador australià recuperà la proposta d'Otto Schrader, qui havia concebut la influent hipòtesi que situava l'origen dels indoeuropeus als ambients esteparis del sud de Rússia. Schrader havia arribat a aquesta conclusió a partir de la resolució d'una contrastada dicotomia: mentre que les reconstruccions paleolingüístiques en PIE efectuades en funció de les llengües europees oferien una gens menyspreable quantitat de vocabulari lligat al món agrari, de les indoiranianes no se'n deduïa res que s'hi assemblés —del que n'inferí que no haurien conegut l'agricultura, dedicant-se únicament al pastoralisme—. Partint d'aquesta premissa, Schrader postulà, com a solució per a la incògnita del lloc d'origen, que els primers indoeuropeus haurien ocupat les regions estepàries de la Rússia meridional —en coherència amb la pràctica del pastoralisme— i, des d'allà, determinats grups de la població, en onades successives, haurien emigrat cap a Europa i incorporat, per consegüent, l'agricultura a la seva quotidianitat (Mallory, 1973). Les disquisicions d'Schrader, però, basades en arguments exclusivament arqueolingüístics, acusaven la falta d'evidència arqueològica, com ell mateix reconegué a la seva obra *Sprachvergleichung und Urgeschichte* (1883) en afirmar que només un treball conjunt entre la lingüística, l'arqueologia i la història brindaria respostes suficients a la problemàtica de l'*Urheimat* indoeuropeu (Schrader, 1890).

²⁹ En la seva obra, *The Danube in Prehistory* (1929), la defineix com a certs tipus de restes —recipients, implements, ornaments, ritus funeraris i tipus arquitectònics— que apareixen constantment i de manera recurrent (citat per Trigger, 1992, p. 163).

En efecte, Childe prendria el testimoni d'Schrader i dels qui, com Sigmund Feist, advocaren per la hipòtesi estepària; amb l'expectativa, això sí, que l'arqueologia li conferís la solidesa de la que fins llavors mancava³⁰. Per una banda, els estudis peleolingüístics que efectuà conduïen a unes conclusions molt similars a les exposades al paràgraf anterior, essent la vida pastoral l'element central; ara bé, amb l'afegitó que Childe, sobre la base de la reconstrucció de paraules com porta, marc, pòrtic o pilar, pogué inferir que es tractaria de poblacions sedentàries (Mallory, 1973 i 2010). Per altra banda i, de manera similar a Kossinna, Childe rastrejà els processos migratoris a partir de l'estudi de tipus concrets d'artefactes —especialment ceràmiques i sepultures, entre d'altres elements decoratius—, determinant que el fenomen de difusió descrit per l'arqueòleg alemany s'hauria produït a la inversa, des de les estepes de la Rússia meridional fins a Europa (Childe, 1926; Pereltsvaig & Lewis, 2015).

Certament, de l'etapa més primerenca de Childe traspuntaren certes argumentacions de les que després se n'hagué de retractar, com per exemple, en intentar imputar el progrés humà a la migració de modes superiors de cultura. Citant-lo textualment (1926): “annexed areas previously occupied by higher types of culture” (p. 200). Malgrat això, Childe acabaria afirmant que no fou una qüestió de superioritat racial o cultural la que permeté triomfar als aris —al seu parer, vinguts des de les estepes—, sinó lingüística³¹.

No obstant, de la maduració acadèmica de Childe, reflectida en la publicació de l'obra *Prehistoric Migrations in Europe* (1950), en resultà un canvi d'enfocament en relació al lloc d'origen dels indoeuropeus, que passaria de les susdites estepes pòntiques a la península anatòlica (Renfrew, 1990). En qualsevol cas i, independentment de l'hipotètic emplaçament de l'*Urheimat*³², convindria emfatitzar en la que fou, sens dubte, la gran contribució de Childe, que és el fet d'haver estat, amb el permís de Kossinna, el verdader precursor de l'aplicació sistemàtica dels estudis arqueològics en la indoeuropeística, amb una concepció teòrica i metodològica profundament novedosa (Mallory, 1973; Trigger, 1992).

³⁰ De fet, Gordon Childe és, amb tota seguretat, un dels pocs estudiosos del problema indoeuropeu que ha dominat simultàniament les dues grans disciplines implicades: la lingüística i l'arqueologia (Villar, 1991).

³¹ Creia fermament en la idea d'evolució cultural tot i subscriure-la principalment a la lingüística, visió originàriament sustentada pel filòsof alemany Wilhelm von Humboldt (1767-1835).

³² La seva convicció residia en que la regió d'orient mitjà i el mediterrani oriental haurien jugat un rol fonamental per al desenvolupament, via difusió lingüística i cultural, de la prehistòria europea (Vidal, 2014).

3.2.2. La primera meitat del segle XX: un gresol de propostes per a l'*Urheimat*

Posteriorment a Childe, sobrevindrien tota una sèrie de síntesis fonamentades, també, en l'evidència que oferia la cultura material, d'entre les quals convindria destacar les de Pere Bosch Gimpera (1891-1974) i Giacomo Devoto (1897-1974), atesa la seva diferencialitat. La irrupció d'ambdós autors, com també la de sengles estudis arqueològics i lingüístics, anunciaria l'origen d'una nova posició en relació al la pàtria originària: la centreeuropea (Renfrew, 1990).

El primer d'ells, Bosch Gimpera, essent probablement una de les personalitats científiques catalanes de major projecció internacional, abordà la qüestió adoptant, com Kossinna i Childe —en la seva primera etapa—, el paradigma històric-cultural; a partir del qual les races i els pobles, com s'ha vist, es vincularien amb la cultura material. Ara bé, a diferència dels anteriors —especialment de Childe, de qui malgrat tenir-hi certes complicitats acadèmiques havia arribat a renegar³³—, Bosch Gimpera proposà les regions danubianes-centreeuropees de la conca pannònica com a lloc d'origen dels indoeuropeus³⁴, des d'on s'haurien disseminat, ja al neolític inicial, fins a donar lloc a les diverses cultures danubianes (Bosch Gimpera, 1960).

Per la seva part, el glotòleg i lingüista italià Giacomo Devoto, amb la publicació d'*Origini Indoeuropee* (1962), a banda d'introduir conceptes tan innovadors com el de «peri-indoeuropeu» —que designava l'estat d'hibridació entre els pobles, llengües i territoris indoeuropeus i els no indoeuropeus—, sondejaria una opció força similar a la de Bosch Gimpera, per bé que amb unes conclusions força menys taxatives.

D'aquesta manera, ambdós intel·lectuals confegiren la revolucionària temptativa de fer valer la hipòtesi centreeuropea, malgrat que després d'ells la majoria d'autors es decantaren, o bé per recuperar les tesis que establien l'*Urheimat* en l'equidistància entre Europa i Àsia —en la línia de Childe—, o bé per reciclar les també precedents hipòtesis bàltiques i nordico-germàniques —en la línia de Kossinna—.

³³ Així es constata en el recopilatori de correspondències editat per Olivar-Bertrand (1978), quan Bosch Gimpera, en el marc de la celebració del III Congrés Internacional de Ciències Antropològiques i Etnològiques de Brussel·les, adduí que "part del que deia Childe era veritat: que hi havia coses que, d'Orient, passaven a Europa: però desconeixia excessivament l'esperit creatiu d'algunes cultures europees" (p. 325).

³⁴ Anteriorment a ell, encara que únicament des de l'arqueolingüística, el britànic Peter Giles (1860-1935) ja havia suggerit la conca pannònica com a bressol dels indoeuropeus (Villar, 1991).

Aprofundir aquí sobre totes i cadascuna de les proposicions plantejades en ambdues direccions seria quelcom desmesurat, ja que, prenent en consideració la ingent quantitat d'acadèmics que abordaren la problemàtica de l'*Urheimat* des d'un marc teòric arqueològic i/o lingüístic —ja només en el transcurs de la primera meitat del segle passat—, excediríem amb escreix l'abast concebut per a la confecció d'aquest treball. No obstant això, es considera oportú confeccionar un mena de calaix de sastre on recollir-hi, si més no, la necessària citació d'alguns dels autors de major transcendència:

Archibald Henry Sayce (1845-1933), Charles Francis Keary (1848-1917), Wilhelm Schmid (1868-1954), Gustav Neckel (1878-1940), Gustav Schwantes (1881-1960), Harold Herman Bender (1882-1951), Julius Pokorny (1887-1970), Herbert Kühn (1895-1980), Tadeusz Joseph Sulimirski (1898-1983), Hugh O'Neill Hencken (1902-1981), Jonas Puzinas (1905-1978), Stuart Piggot (1910-1996), Ígor Mijáilovich Diákonov (1915-1999) Thomas George Eyre Powell (1916-1975), Carleton Taylor Hodge (1917-1998), etc.

Tanmateix, si bé aquestes contribucions, amb les seves respectives particularitats i vicissituds investigatives, aportaren encara més coneixement i saviesa als estudis sobre el lloc d'origen, totes elles quedaren apoquides a l'ombra de la que és, sense cap mena de dubte, la formulació teòrica més completa i concloent de la hipòtesi estepària. Abans de posar-li noms i cognoms, però, seria adient aturar-se per a fer un breu exercici retrospectiu.

Al llarg d'aquest estat de la qüestió —això és, des de la segona meitat del segle XVI, amb l'emergència de les primeres intuïcions que apuntaven a l'existència d'alguna mena de relació entre les llengües orientals i les europees, fins a la primera meitat del segle XX, amb l'erudició i diversificació que s'acaba de desentrellar—, s'han vist ni més ni menys que 54 persones compromeses, d'alguna manera o altra, en esclarir les incògnites inherents a la indoeuropeïtat; totes elles de gènere masculí. Doncs bé, no seria fins aquest moment que, per primera vegada en la història, irrompria la figura d'una dona, la qual ben aviat i, desballestant l'*statu quo* imperant, passaria a formar part del saló de la fama de l'arqueologia. Es tracta de Marija Gimbutas (1921-1994), una de les màximes autoritats en el camp dels estudis indoeuropeus.

3.2.3. Marija Gimbutas i el ressorgiment de la hipòtesi estepària: la cultura dels kurgans

Marija Gimbutas és, de llarg, una de les personalitats més il·lustres i reconegudes en el marc de l'indoeuropeisme. Lituana de naixement i nord-americana d'adopció, l'arqueòloga, prenent a Schrader i Childe com a precursors, elaborà la versió més moderna, minuciosa i sofisticada de la hipòtesi estepària³⁵. Ja des de la publicació de la seva primera obra dedicada a la cerca dels orígens, *The prehistory of Eastern Europe. Mesolithic, neolithic and cooper age cultures in Russia and the Baltic area* (1956), la qual marcaria el tret de sortida d'una trajectòria investigativa altament prolífica³⁶, que lideraria de manera quasi hegemònica la ciència de la indoeuropeística; fins a tal punt que generaria un grau de consens sense precedents entre l'academicisme arqueològic i el lingüístic. A continuació, es destacaran algunes de les seves aportacions més rellevants per, tot seguit, passar a considerar-les des del detall.

En primer lloc, la formulació de Gimbutas no es limitaria a la mera determinació geogràfica de l'*Urheimat* indoeuropeu, sinó que també correlacionaria els elements de la cultura material —ceràmica cordada, vasos d'embut i campaniformes, etc.— i el seu context ambiental amb les conclusions derivades de l'arqueolingüística, establiria cronologies absolutes, traçaria la història de les migracions a l'ample del continent euroasiàtic i descriuria la idiosincràsia de les gentes europees prèvia indoeuropeïtzació (Villar, 1991). Alhora, aportaria una mirada polièdrica, allunyada de la de qualsevol dels seus predecessors, posant sobre la taula qüestions tan pioneres com l'exploració del rol de la dona —des dels estudis de gènere—, defugint del dogma de l'antropologia racial de l'època i contribuint al desmantellament de la fins llavors tan arrelada concepció heroica i baronívola que es tenia dels primers indoeuropeus (Pereltsvaig & Lewis, 2015). Finalment i, en darrera instància, essent aquest el tret més diferencial dels esmentats, Gimbutas introduiria el concepte de la cultura dels kurgans, la pedra angular de totes les seves contribucions investigatives (Mallory, 1973; Benoist, 2020).

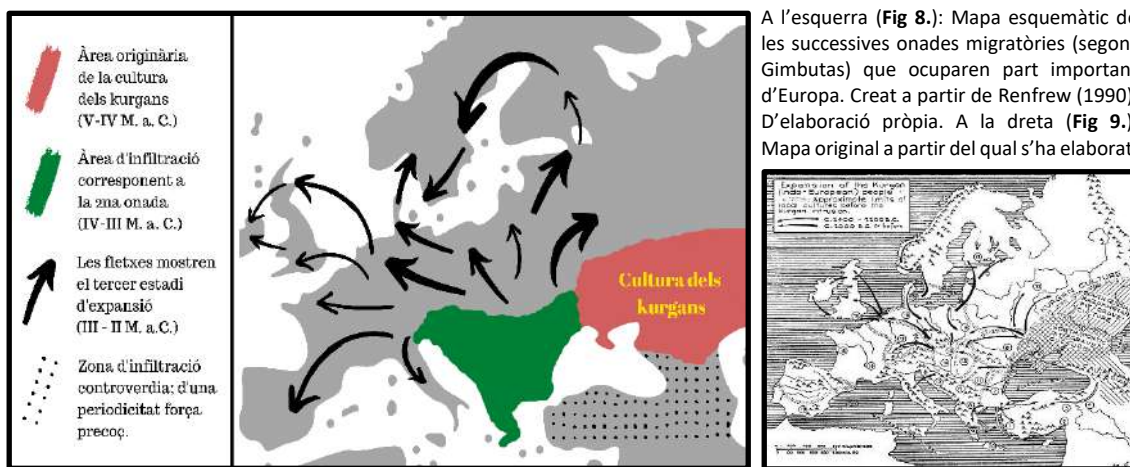
³⁵ Tal com ambdós il·lustres prehistoriadors, Gimbutas ubicaria la pàtria originària a les estepes pòntiques del sud de Rússia, però amb un grau de detall i una solidesa summament superior a la dels anteriors.

³⁶ De la que en destacarien treballs com *Culture change in Europe at the start of the second millennium B.C. A contribution to the Indo-European problem* (1960), *The Indo-Europeans: archaeological problems* (1963), o *Proto-Indo-European culture: the Kurgan culture during the fifth, fourth, and third millennia B.C.* (1970), per citar-ne només alguns.

Citant textualment les seves pròpies paraules (1970):

El incremento constante de descubrimientos arqueológicos ha neutralizado efectivamente las primeras teorías sobre el país de origen indoeuropeo en el norte o centro de Europa, o en los Balcanes. La cultura kurgán parece ser la única candidata posible a ser protoindoeuropea (p. 156).

El model de Gimbutas, elaborat a partir d'un domini absolut del material arqueològic, com també de la literatura relativa a la paleolingüística, assumiria un lloc d'origen que s'emplaçaria a cavall dels rius Dnièper i Volga³⁷. En aquest punt neuràlgic, emergiria, ja a mitjan del cinquè mil·lenni aC, una cultura —la dels kurgans, a la que se li subsumirien d'altres com la iamna o la Sredny Stog— definida, *grosso modo*, per una tipologia d'enterraments en càmeres funeràries sota terra o en túmuls recoberts de roca i sorra³⁸ (Benoist, 2020). Aquesta cultura, el caràcter indoeuropeu de la qual no es discuteix dins els cercles acadèmics, s'estendria a partir d'una sèrie d'onades migratòries per bona part d'Europa i de l'Àsia central i meridional (Gimbutas, 1979).

A l'esquerra (Fig. 8.): Mapa esquemàtic de les successives onades migratòries (segons Gimbutas) que ocuparen part important d'Europa. Creat a partir de Renfrew (1990). D'elaboració pròpia. A la dreta (Fig. 9.): Mapa original a partir del qual s'ha elaborat.

Aquest procés d'expansió, al seu torn, hauria contribuït també a la difusió d'una gran diversitat d'aspectes, tècniques, creences i religions originàries de la cultura dels kurgans, com per exemple la metal·lúrgia del bronze, la pràctica d'un ritus funerari tumulari, un panteó politeïsta dominat per deus celestials, un model de societat jeràrquica, patriarcal i patrilocal, un modus vivendi pastoral i, a la fi, l'ús sistematitzat del cavall i del carro de rodes (Adiego, 2002; Anthony & Ringe, 2015; Benoist, 2020).

³⁷ Es tractaria d'una zona d'estepes que s'estendria per la vessant meridional de Rússia occidental i Ucraïna.

³⁸ Etimològicament, el terme «kurgan», provinent del rus (курган), designaria aquests singulars túmuls sepulcrales.

No és anodí mencionar que, a propòsit d'aquesta darrera qüestió —l'ús del cavall i del carro de rodes—, facultat que Gimbutas considerava capital per a l'expansió i desenvolupament de la cultura dels kurgans³⁹, la paleolingüística ha pogut demostrar que gairebé tots els termes que s'hi vinculen —tal com es

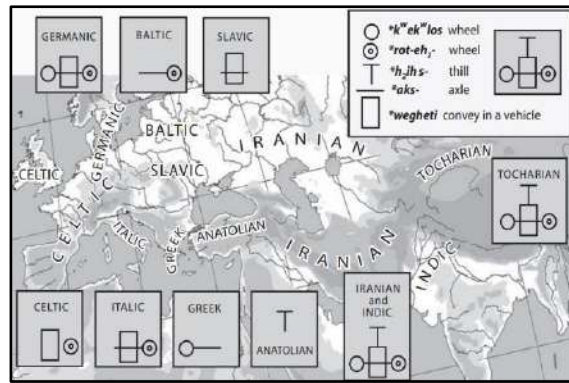

Fig 10. Vocabulari del carro i la roda en les llengües indoeuropees. Font: imatge extreta d'Anthony, 2007, fig. 4.2.

reflecteix en la imatge—, ja sigui en cèltic, germànic, baltoeslau, itàlic, grec, anatòlic o, inclòs tochari, tenen per comuna una arrel protoindoeuropea. De tal manera que aquest és un argument de pes i a bastament esgrimit en pro de les tesis migratòries estepàries, les seves respectives onades, i les cronologies que se'n deriven (Anthony, 2007).

Tanmateix, d'entre totes les novetats, revisions i/o reformulacions intrínseques a dita hipòtesi dels kurgans, n'hi hagué una que sobresortiria, no només pel fet de contradir radicalment una idea que, fins llavors, persistia sense patir alteracions, sinó per donar-li literalment la volta. En efecte, lluny de concebre les primeres cultures indoeuropees com a glorioses i decoroses, responsables del nostre progrés, Gimbutas no vacil·là en reprovar-les. Al seu parer, l'Europa pre-indoeuropea —que designà com a *Old Europe*—,

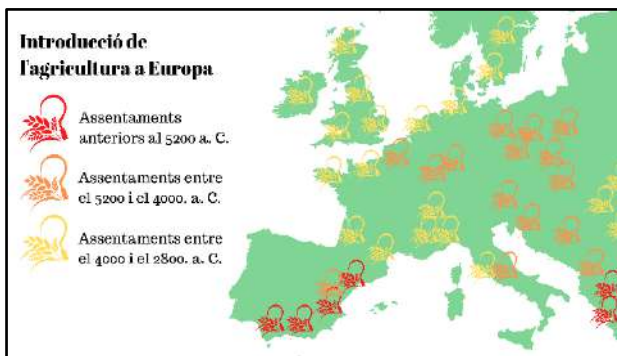

Fig 11. D'elaboració pròpia. Segons Clark (1967), a partir de Villar (1991).

constituïa un entramat de cultures caracteritzades per l'ús generalitzat de l'agricultura⁴⁰, per un *modus vivendi* pacífic, absent d'armes i sedentari, per l'honra de divinitats femenines i ctòniques, i vertebrat a

través d'estructures de natura matrilineal i ginecocràtica. En canvi i, de manera antitètica, les cultures indoeuropees partien d'una economia de tipus pastoral, contravindrien el sedentarisme a partir de la mobilitat, i bastirien la seva organització sobre la base del cabdillatge, de la militarització —amb guerrers a cavall— i del patriarcat (Benoist, 2020).

³⁹ Segons Gimbutas, els dotava d'una major capacitat militar envers els adversaris i d'una extraordinària mobilitat (Mallory, 1992).

⁴⁰ Recordem que els estudis peleoingüístics d'Schrader ja versaven la idea que els pobles europeus, prèvia indoeuropeïtzació, practicaven l'agricultura.

Doncs bé, d'aquesta dicotomia en resultaria, en la mesura que els indoeuropeus s'estengueren pel vell continent, un gradual però persistent esfondrament de les cultures europees més primigènies, que acabarien capitulant davant l'impacte d'uns pobles de castes bel·licosos i guerreres (Mallory, 1973; Martinet, 1997; Anthony, 2007). Així ho entenia Gimbutas, qui no dubtà en afirmar, sense cap mena de reserva, que la difusió de la cultura dels kurgans es concretaria a base de successives invasions militars.

Evidentment, tot i continuar vigent, la hipòtesi estepària de Gimbutas no ha escapat de la irremissibilitat del temps i, ni molt menys, del desfàs il·latiu a les transformacions —sinó avenços— consubstancials al progrés científic⁴¹. És per això que, a pesar de ser considerada, encara a dia d'avui, com una de les solucions més acceptables al problema dels orígens indoeuropeus, durant la segona meitat del segle passat acabarien formulant-se una sèrie de propostes alternatives a les que també serà necessari parari-hi esment.

3.2.4. De Gamkrelidze i Ivanov a Colin Renfrew: l'emplaçament minorasiàtic com a contestació al model estepari

Si bé el model estepari de Gimbutas ja comptava, per se, amb un suport pràcticament ecumènic, aquesta condició d'acceptació, a raó de la genuïna correspondència que l'autora aconseguí establir entre l'evidència arqueològica i el testimoni paleolingüístic, s'accentuaria encara més en l'àmbit específic de la lingüística. No obstant això i, de manera relativament contraintuïtiva, serien precisament dos lingüistes els qui, ja als anys vuitanta, desenvoluparien el primer intent fefaent d'apartar-se'n al postular un emplaçament que, sense distanciar-se gaire de l'anterior des d'un punt de vista geogràfic, oferiria uns raonaments completament diferents: naixia, de la mà dels lingüistes soviètics Tamaz V. Gamkrelidze (1929-2021) i Vyacheslav Ivanov (1929-2017), la hipòtesi de la Gran Armènia⁴².

⁴¹ En el pla de les crítiques, sovint se l'ha acusat de ser una hipòtesi massa especulativa i generalista. Alguns autors, com David W. Anthony, Peter Ucko i Andre Fleming, han adduït que la guerra i les jerarquies ja haurien existit en l'Europa neolítica, molt abans de la indoeuropeïtzació, i que la seva condició de societat matriarcal —inferida sobre la base de l'escultura, el ritus i la religió— seria més que qüestionable.

⁴² Regió històrica que se situaria al sud de les muntanyes del Caucas, a la vessant més oriental de la península anatòlica i al nord de la façana mesopotàmica.

Que la majoria de propostes a les que s'ha fet referència, ja fossin d'àmbit lingüístic o arqueològic, topaven amb la necessitat de conciliar, en el seu haver, la prematura presència del testimoni indoeuropeu a l'Àsia Menor, és quelcom indiscutible; valgui com a exemple la mateixa hipòtesi estepària de Marija Gimbutas, que no posava en dubte la prompta presència de la indoeuropeïtat en aquestes contrades, encara que l'entenia com a fruit d'una migració secundària. Nogensmenys —a banda de Vere Gordon Childe, qui als darrers anys de la seva vida canvià de parer al situar l'origen de l'*Urheimat* a la península anatòlica—, l'opció d'emplaçar el bressol dels indoeuropeus a l'Àsia Menor mai havia estat desenvolupada de manera sistemàtica (Villar, 1991).

Aquesta circumstància canviaria profundament amb la publicació, ben entrat els anys vuitanta, d'*Indoevropjskij jazyk i indoevrojejcy: Rekonstrukcija i istoriko-tipologieskij analiz prajazyka i protokultury* (1984)⁴³, obra monumental de Gamkrelidze i Ivanov en la que culminaren la seva investigació en favor de la tesi minorasiàtica, adés iniciada amb la redacció de dos articles per a la revista *Vestnik drevnej istorii*. Els treballs d'ambdós lingüistes recuperaven, com a premissa bàsica —i única— per a les seves disquisicions, el mètode de l'arqueolingüística; mètode que, malgrat suscitar certa desconfiança i escepticisme entre els acadèmics, saberen revestir per via d'unes mires radicalment novedoses (Anthony, 2007)⁴⁴.

D'aquesta manera, basant-se en el vocabulari PIE per esbossar una mena de retrat robot de la pàtria indoeuropea original, Gamkrelidze i Ivanov arribaren a la conclusió que el seu hàbitat ancestral s'hauria caracteritzat per ser d'orografia abrupta i muntanyosa, marcadament estacional —d'estius calorosos i hiverns freds—, amb la presència d'arbres com l'alzina i el roure, i d'animals com el lleó, el mono i l'elefant (Villar, 1991; Gamkrelidze & Ivanov, 2010)⁴⁵. Aquest repertori d'atributs —que s'ha presentat de manera resumida— acabaria per descartar, automàticament, qualsevol hipòtesi que defensés una terra natal més septentrional; des de les planes de l'Europa central fins a les estepes russoeuropees meridionals.

⁴³ En anglès: *Indo-European and the Indo-Europeans: A Reconstruction and Historical Analysis of a Proto-Language and a Proto-Culture* (1995).

⁴⁴ De la seva investigació neix, per exemple, la innovadora teoria glotal, a partir de la qual s'infereix que l'indoeuropeu tindria oclusives ejectives (*p' *t' *k') en comptes d'oclusives sonores (*b *d *g), tot desmantellant la Llei de Grimm.

⁴⁵ A l'índex de l'obra principal (Gamkrelidze & Ivanov, 2010) pot consultar-se el llistat complet de paraules PIE al seu màxim grau de detall.

De totes maneres i, havent definit la idiosincràsia geogràfica i ambiental de la pàtria original⁴⁶, Gamkrelidze i Ivanov acabarien refinant els seus arguments sobre la base d'un element encara més central: el préstec lingüístic. Tal com exposa Villar (1991), ambdós autors entenien que —en la línia del també lingüista Leonard Bloomfield—, en trobar-se dues cultures en contacte directe, l'intercanvi o el préstec entre elles era quelcom inevitable, produint-se, per norma general, de manera unidireccional, de la cultura “superior” a la “inferior”. Doncs bé, de conformitat amb aquesta premissa, Gamkrelidze i Ivanov tingueren l'agudesesa de reunir els préstecs més significatius entre l'indoeuropeu i la resta de famílies lingüístiques per així determinar amb precisió la localització en què s'haurien produït la major part d'aquests primers intercanvis i, de retruc, dilucidar, també, la de l'*Urheimat* indoeuropeu.

En particular, el major grau de relació envers l'indoeuropeu el trobaren en les llengües semítiques, emplaçades a l'Anatòlia meridional i a la península aràbiga, i en les kartvelianes, a la vessant sud de la serralada del Caucas —essent el seu representant més contemporani el georgià—. Així, a la

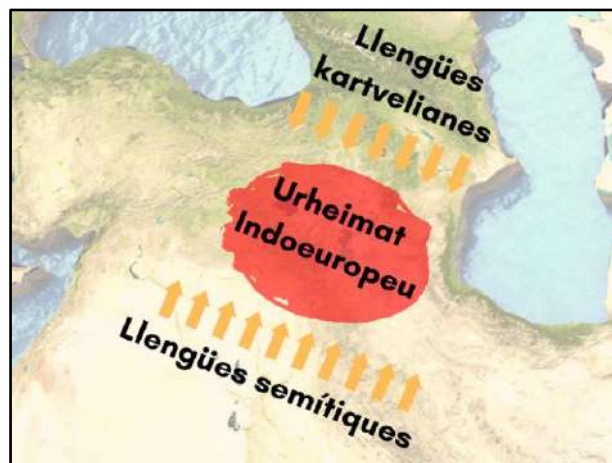

Fig 12. D'elaboració pròpia. Emplaçament de la pàtria originària, segons Gamkrelidze i Ivanov (1984), a partir de Villar (1991).

llum d'aquestes connexions, Gamkrelidze i Ivanov concloueren que la zona de contacte a través de la qual el PIE hauria convergit amb ambdues famílies lingüístiques no seria sinó la que ells mateixos denominaren “la perifèria nord de Pròxim Orient”; és a dir, l'àrea que comprèn des de la regió natural de la Transcaucàsia —les actuals repúbliques d'Armènia, Geòrgia i Azerbaidjan— fins a la Jazira o Alta Mesopotàmia —a l'àmbit septentrional de l'actual Síria i de l'Iraq—. Des d'aquest enclavament, que per raons historiogràfiques seria preferible denominar la Gran Armènia, el PIE es projectaria, cap a l'oest, en forma de llengües anatòliques i gregues, cap a l'est, en forma d'indoiranianes, i cap al nord, en forma de les que resten (Villar, 1991; Anthony, 2007).

⁴⁶ No sense controvèrsia, atès que els seus arguments han estat a bastament discutits per multiplicitat d'indoeuropeïstes. En aquest sentit, Villar (1991) afirma: Todo el argumento que exhiben para demostrar el carácter montañoso del terreno es que la lengua ancestral disponía de términos para designar «montaña, «cima» y «altura» (...) Con el mismo derecho podría concluirse casi todo lo contrario: que era una amplia llanura, porque la lengua común tenía palabras para «llanura» y para «ancho, abierto» (p. 53).

Ambdós indoeuropeïstes soviètics —en virtut d'arguments estrictament lingüístics— acabaren concretant la gènesi de la pàtria original en aquestes contrades, d'acord amb una cronologia que oscil·laria entorn al VI i V mil·lenni aC. Certament, la dissemblança entre aquesta proposta i la de Gimbutas la marcaria —més enllà dels aspectes pròpiament culturals— la frontera geogràfica de les muntanyes del Caucas, com també la jerarquia relativa al procés d'indoeuropeïtzació. Per Gamkrelidze i Ivanov la cultura dels kurgans de Gimbutas se circumscriuria, en efecte, a una pàtria indoeuropea, però intermèdia entre la primitiva de l'Àsia Menor i la centreeuropea que defensava Bosch Gimpera. Així les coses i, a pesar de les notòries discrepàncies, la polèmica sobre el lloc d'origen quedaria restringida, de llavors ençà, en uns marges força estrets en comparació amb les vagues especulacions de les dècades anteriors (Villar, 1991).

Amb tot, si bé la hipòtesi de la Gran Armènia constitueix un model lingüístic convenient i poderós, el qual ens confereix una informació extraordinàriament valuosa respecte la interrelació entre les llengües indoeuropees, semítiques i kartvelianes⁴⁷, no és menys cert que compta amb un hàndicap que li és endèmic; responsable, en part, de la seva relegació a un segon pla en el marc dels estudis indoeuropeus: la manca de qualsevol mena de suport arqueològic (Diákonov, 1985; Drews, 1988; Renfrew, 1990; Villar, 1991). En aquesta mateixa tessitura, en defensa —des de la lingüística— d'una pàtria indoeuropea originària de l'Àsia Menor destacarien, també, autors com Aharon Dolgopolsky (1930-2012) i Vladislav Illich-Svitych (1934-1966), majorment coneguts per recuperar i sistematitzar la controversial hipòtesi de la macrofamília de les llengües nostràtiques (Renfrew, 1989)⁴⁸.

No obstant, secundat per propostes de tall arqueològic com les de Vladimir Aleksandrovich Safronov (1934-1999), en la que postula una successió de tres pàtries originàries⁴⁹, Robert Drews (1936), en la que vincula el fenomen d'expansió

⁴⁷ Drews (1988) ho fa ostensible a l'afirmar: On the other hand, on the questions of how the Indo-European Languages are related to each other, and how the Indo-European family is related to other Language families, Gamkrelidze and Ivanov may have made a substantial Contribution. In its broad lines, their thesis may very well prove attractive to linguists. Not only does it offer a detailed explanation for the influence of Proto-Indo-European upon the southern Caucasian Languages, but it also accounts, in a systematic way, for the substantial number of Semitic loanwords in Proto-Indo-European (p. 34).

⁴⁸ Summament discutida, planteja l'existència d'una macrofamília, amb el protonostràtic com a llengua ancestral —amb uns orígens que es remuntarien a finals del paleolític—, que comprendria des del mateix indoeuropeu i d'altres famílies euroasiàtiques fins a llengües tan distants com les afroasiàtiques, dravídiques, esquimoaleutianes, entre d'altres —sempre en funció de la variant—.

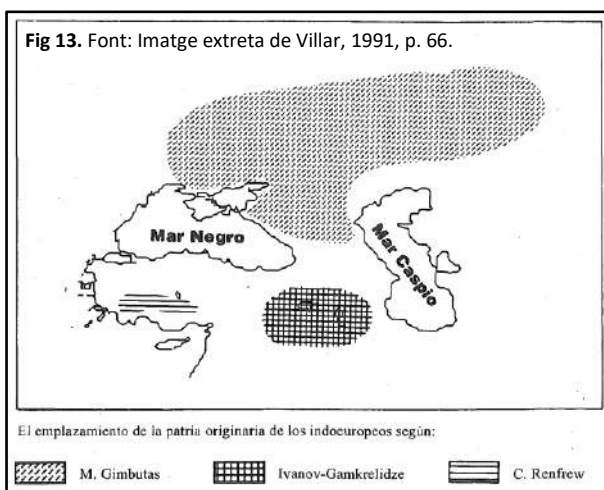
⁴⁹ 1) La cultura indoeuropea «primitiva», desenvolupada entre el VII i el VI M. aC a Çatalhöyük, Anatòlia (en la línia de Renfrew). 2) La cultura indoeuropea «mitjana», desenvolupada entre el V i el IV M. aC als Balcans (en la línia de Diákonov). 3) La cultura indoeuropea «tardana», desenvolupada entre el IV i el III M. aC a l'Europa central (en la línia de Bosch-Gimpera i Devoto).

indoeuropea als carros de guerra, i Andrew (1946-2006) i Susan Sherratt (1949), en la que associen la indoeuropeïtzació amb la difusió dèmica de l'agricultura, seria l'arqueòleg processualista Colin Renfrew (1937) qui, amb la seva hipòtesi anatòlica, reforçaria les conclusions de Gamkrelidze i Ivanov des d'un prisma plenament arqueològic (Mallory, 1989; Villar, 1991; Mallory, Dani & Mohen, 1996; Anthony, 2007).

Així ho evoca ell mateix en un fragment de la seva obra magna, *Arqueología y lenguaje: la cuestión de los orígenes indoeuropeos* (1990):

La hipótesis de que las lenguas indoeuropeas primitivas se hablaban ya en el séptimo milenio a. C. en el este de Anatolia gana, ciertamente, en plausibilidad a la luz del reciente trabajo de los autores soviéticos Gamkrelidze e Ivanov. (...) Resulta, pues, estimulante que mis argumentos arqueológicos, que son independientes de sus argumentos lingüísticos, me hayan llevado a conclusiones muy semejantes. (p. 215-216).

La hipòtesi anatòlica de Renfrew és, amb tota seguretat, la rèplica i reprovació més preclara a les tesis de Gimbutas. En ella, no només contradiu la ubicació de la pàtria originària proposada per l'arqueòloga lituana, localitzant-la a les vessants muntanyoses de l'Anatòlia meridional —això és, lleugerament a l'oest de la defensada per

Gamkrelidze i Ivanov, en el marc d'assentaments inherents a la regió històrica del Creixent Fèrtil com els de Çatalhöyük, Hacilar i Çayönü—, sinó que endarrereix la seva gènesi més de dos mil anys, remuntant-la al VII mil·lenni aC. Alhora, capgira la natura bèl·lica, seminòmada i pastoral que Gimbutas atribuïa a l'*Urvolk* o poble

originari, en considerar que serien els propis indoeuropeus els primers agricultors i, per tal causa, els responsables de la neolitització d'Europa —que hauria consistit en una lenta i pacífica propagació de l'agricultura—. De tot plegat se'n desprèn que Gimbutas i Renfrew mantingueren opinions diametralment oposades (Benoist, 2020)⁵⁰.

⁵⁰ Per la primera, el fenomen d'expansió s'explicaria per un procés d'invasió i/o per moviments massius de població; mentre que pel segon, es tractaria d'una dilatació pacífica i gradual de les fronteres d'un poble agrícola i sedentari.

En paraules de Villar (1991):

Dicho en forma simplificada, en la tesis de los kurganes los indoeuropeos son ganaderos seminómadas con un conocimiento muy rudimentario de la agricultura que cuando entran en Europa la encuentran neolitizada, es decir: con la práctica de la agricultura implantada. Todas las costumbres, tradiciones, ritos típicamente agrarios serían preindoeuropeos. Ellos habrían traído a Europa otras formas de cultura. Renfrew invierte toda esa visión. El hogar de los indoeuropeos sería la cuna misma de la agricultura: Asia Menor, exactamente en los emplazamientos históricos de hetitas y luvitas. Serían los indoeuropeos los inventores mismos de la agricultura y el proceso de indoeuropeización de Europa sería simplemente sinónimo del de su neolitización. (p. 56).

Per tal de fer valer aquest raonament⁵¹, Renfrew se serviria del model *The Wave of Advance* que els investigadors Luigi Luca Cavalli-Sforza (1922-2018) i Albert J. Ammerman (1942) desenvoluparen —des d’una perspectiva difusionista— amb l’afany de detallar el procés de neolitització d’Europa. *Grosso modo*, el model *The Wave of Advance* sosté que el creixement de la població i l’activitat migratòria local produeixen un procés d’expansió en onades, constant i gradual; una difusió dèmica (Ammerman & Cavalli-Sforza, 1984). Doncs bé, refusant tota idea d’invasió o de conquesta violenta, i defugint del pensament clàssic que vinculava la cultura material als moviments poblacionals, Renfrew prengué el testimoni d’aquest model a fi i efecte d’explicar la natura del procés d’indoeuropeïtzació; un procés que, com ja s’ha dit, es caracteritzaria per ser lent, pacífic i consubstancial a l’expansió de l’agricultura (Adiego, 2002; Villar *et al.*, 2011; Benoist, 2020).

Particularment, la proposta de Renfrew parteix de la premissa que l’agricultura incrementa la densitat demogràfica d’aquells territoris on és introduïda, de tal manera que, atesa la competència, una part de la població es veuria obligada a emigrar. Des d’aquesta perspectiva i, seguint la modelització de *The Wave of Advance*, suposant que cada agricultor, assolida la majoria d’edat, es desplaça —amb l’afany de crear la seva pròpia explotació— una mitjana de 18 km en relació a la unitat productiva familiar, l’agricultura s’hauria estès per tot Europa al ritme d’un quilòmetre anual (Renfrew,

⁵¹ Val a dir que profundament novedós, doncs si bé ja des del XIX era usual concebre els indoeuropeus com a difusors de l’agricultura, mai se’ls havia identificat —no a través d’una proposta solvent i sistemàtica— com a responsables de la seva creació.

1989)⁵². La progressió del PIE i la seva ulterior diferenciació ben podria explicar-se, doncs, a raó de la necessitat de conrear noves terres, generació rere generació, i no seria fruit d'una migració

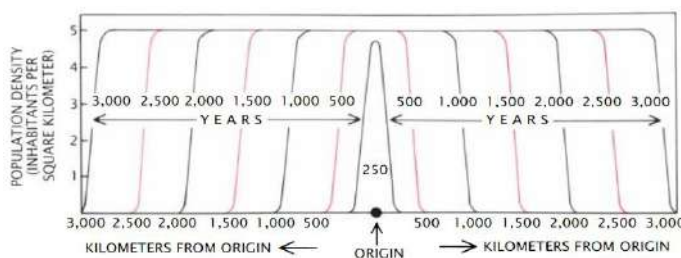

Fig 14. Model *The Wave of Advance* de Cavalli-Sforza i Ammerman. Font: imatge extreta de Renfrew, 1989, p. 113.

accelerada i massiva tal com sostenien la majoria d'autors anteriors de pensament clarament migracionista. Amb el temps, la indoeuropeïtzació d'Europa s'hauria fet efectiva, i ben poca cosa restaria d'unes poblacions paleolítiques preindoeuropees que, essent de tipus caçador-recol·lector i sense capacitat per expandir la seva població, haurien acabat absorbides per la deriva indoeuropea (Villar, 1991; Benoist, 2020).

No obstant això, el pensament de Renfrew —en la línia d'arqueòlegs com Marek Zvelebil (1952-2011)— accepta també una modalitat de difusió agrària complementària a la de les "onades d'expansió" de Cavalli-Sforza i Ammerman que no implica, necessàriament, el reemplaçament lingüístic ni l'expansió gradual de la població. Aquesta opció subsidiària, que consistiria en l'adopció del model de producció agrari per part de les mateixes societats caçador-recol·lectores preindoeuropees abans no fossin absorbides cultural i lingüísticament per la empenta demogràfica entrant, explicaria la pervivència anòmala d'algunes llengües no indoeuropees com el basc, encara vigent als nostres dies, l'etrusc i l'ibèric, que sobrevisqueren fins a l'època romana, i el també desaparegut i sempre controvertit picte (Renfrew; 1989; Pereltsvaig & Lewis, 2015).

En el seu article *The origins of Indo-European languages* (1989), publicat a la prestigiosa revista *Scientific American*, Renfrew acaba conclouent que, probablement, el procés d'indoeuropeïtzació es conjugui sobre la base d'ambdós models exposats:

The reality was probably a mixture of these two processes. Agriculture may well have been brought by newcomers to Greece and then to the Balkans, central Europe and southern Italy. In other regions, however, agriculture may have been adopted by the indigenous population, a pattern that would explain the anomalous persistence of several non-Indo-European languages. (p. 111).

⁵² A aquest ritme, l'agricultura hauria trigat uns 1.500 anys en arribar des d'Anatòlia al nord d'Europa; fet que, segons Renfrew, concordaria força bé amb l'evidència arqueològica.

Recollint tot el que s'ha dit, en la hipòtesi anatòlica de Renfrew tots els aspectes heroics i/o bel·ligerants de la que fins llavors s'havia tractat com una gran aventura migratòria es dissolen en la quietud d'un llarg procés vinculat a l'expansió de l'agricultura —i del llenguatge— des de l'Àsia Menor que reula fins al VII mil·lenni aC. Paral·lelament, s'abandonen totes les resquícies racials i/o de superioritat etno-lingüística, així com el discurs de l'odi i qualsevol temptativa o repercussió nacionalista (Pereltsvaig & Lewis, 2015). En definitiva, Renfrew pregona per unes societats essencialment igualitàries, que es desplacen lentament —a raó de pocs quilòmetres al llarg d'una vida humana— sense ànim d'envair o conquerir, sinó per mera necessitat.

Tot i la poderosa atracció que aquesta tesi, vestida d'un discurs tan pacífic com circumspecte, arribà a infondre en alguns autors, no menys importants foren les crítiques a les que hagué de resistir. La hipòtesi anatòlica de Renfrew és, probablement, la més discutida i problemàtica d'entre totes les propostes relatives al lloc d'origen. En aquest sentit, són molts els autors —la majoria d'ells lingüistes— que, com Igor Diakonoff (1914-1999), Wolfgang Meid (1929), Jean Haudry (1934), Jan Best (1941), Harald Haarmann (1946) i Michael Everson (1963), l'han reprovat de manera més o menys taxativa (Benoist, 2020).

Certament, per sostenir la seva hipòtesi Renfrew es veu necessàriament obligat a trencar de soca-rel amb la majoria de cànons i premisses aprovades per la disciplina de l'arqueolingüística. Segons Villar (1991), "Choca con tantas cosas, es ajena a tantas exigencias, vulnera tantas convicciones con las que operan los indoeuropeístas que en general no ha sido aceptada" (p. 58). Alhora, a banda de contradir bona part de les conclusions derivades dels estudis protolèxics⁵³, Renfrew nega la història comparada de les religions i refusa el corpus de coneixement acumulat referent a l'organització social dels primers indoeuropeus i el seu sistema de parentiu, emet conjectures de caràcter summament discutible sobre l'origen prehistòric dels pobles celtes i hel·lènics, i desafia les cronologies majorment acceptades per a la dispersió de les diferents branques lingüístiques indoeuropees (Villar, 1991; Anthony, 2007; Benoist, 2020).

⁵³ Per posar només un exemple, Renfrew assumeix que els desplaçaments des d'Anatòlia s'haurien produït molt abans de la invenció del carro de rodes que, com hem vist, es considera generalment com a part de la tecnologia indoeuropea.

Al mateix temps i, en la línia del que expressa Alain de Benoist en la seva obra, *Indoeuropeos: en busca del hogar de origen* (2020), la hipòtesi anatòlica de Renfrew sospesa la seva validació en el següent sil·logisme: 1) L'agricultura s'estén al llarg d'Europa a partir de Pròxim Orient. 2) La difusió de les llengües indoeuropees no pot ser atribuïda a les bèl·liques invasions que es produïren posteriorment. 3) De tot plegat se'n dedueix que els indoeuropeus serien els primers agricultors i que les llengües indoeuropees emergirien, en essència, per mitjà de la "criollització" i variació lingüística de l'anatòlic.

Tanmateix, aquest raonament és profundament discutible. La primera premissa, malgrat ser generalment acceptada per la historiografia del segle passat, és impugnada per alguns arqueòlegs i prehistoriadors com els britànics Graeme Barker (1946) i Robin Dennell (1947), els quals consideren que l'emergència de l'agricultura podria haver-se produït de manera paral·lela a la "vella Europa". Pel que fa a la segona, és considerada com a falsa per la majoria d'acadèmics, atès que —seguint el sistema trifuncional proposat per Georges Dumézil (1898-1986)— el caràcter jeràrquic, patriarcal i guerrer de les primeres societats indoeuropees, responsables de la difusió i ramificació del PIE, és quelcom summament difícil de discutir. Finalment i, per raons òbvies, la conclusió és igualment feble; de fet, i aquest és un dels arguments majorment emprats des de l'arqueolingüística per tal de desmentir la hipòtesi de Renfrew, el vocabulari indoeuropeu comú és extremadament escàs per a l'àmbit agrícola, i molt més abundant en atmosferes com la pecuària i la pastoral (Mallory, 1989; Mallory & Adams, 2006; Anthony, 2007; Benoist, 2020).

Per tant, foren diverses i poderoses les raons que infongueren un gran escepticisme entorn al model anatòlic; potser no tant en relació a la difusió de l'agricultura a Europa, però sí envers el problemàtic procés d'indoeuropeïtzació. De totes maneres i, malgrat ser relegada a un pla secundari, la hipòtesi anatòlica de Renfrew, com també la de la Gran Armènia de Gamkrelidze i Ivanov i l'estepària de Gimbutas, serien recuperades i reformulades en forma de noves investigacions en les darreries del segle passat⁵⁴.

⁵⁴ També apareixerien noves propostes com la del "Paradigma de la Continuitat Paleolítica", en la que l'arqueòleg Marcel Otte (1948) i el lingüista Mario Alinei (1926-2018), defensaren que els orígens del PIE es remuntarien al Paleolític Superior, relacionant-se amb la supervivència d'unes poblacions que, havent resistit a l'impacte climàtic resultant del darrer període glacial, s'haurien estès a les zones adjacents conseqüentment deshabitades (Otte, 1995).

3.2.5. Una etapa de revisionisme: la reformulació i el debat de les diverses hipòtesis en el trànsit del segle XX al XXI

Al llarg d'aquest treball s'han esbossat, a grans trets, les hipòtesis i suposicions més rellevants en relació al problema de la pàtria originària; des de les primeres especulacions decimonòniques —totes elles d'escassa versemblança— que, impregnades pel dogma *ex oriente lux*, situaven la matriu dels pobles indoeuropeus a l'Índia o a les seves immediacions, fins a les més recents aproximacions teòriques, la legitimitat de les quals radica en la seva vocació científica i en la seva doble vessant arqueològica i arqueolingüística.

D'entre totes les propostes, la hipòtesi dels kurgans de Gimbutas —deutora de les incursions investigatives d'autors anteriors com Otto Schrader, Sigmund Feist o Gordon Childe— és la que s'ha demostrat més plausible i, com a tal, la que ha estat més enriquida, refinada i custodiada per altres autors en posterioritat. En aquesta direcció, destacarien les contribucions dels indoeuropeistes James P. Mallory (1945) i David W. Anthony, els quals han generat, seguint la línia argumental de Gimbutas, una comprensió molt més complexa i matisada dels orígens i la dispersió dels indoeuropeus.

Per una banda, James Mallory, en la seva obra *In search of the Indo-Europeans* (1989), tota una simbiosi entre l'erudició arqueològica i el domini de la lingüística, després de sospesar l'evidència acumulada en relació al problema dels orígens indoeuropeus, acaba propugnant per la hipòtesi estepària de Gimbutas. No obstant, si bé accepta la seva estructura teòrica, no és menys cert que discrepa sobre un aspecte que connecta, clarament, amb l'origen i la motivació del fenomen migratori. Mallory —seguint a Alexander Häusler (1930)— discuteix la condició militar, coercitiva i violenta que Gimbutas atribuïa a l'expansió dels primers indoeuropeus; alhora, no contempla migracions massives ni tampoc imposicions lingüístiques, sinó més aviat un procés gradual en què l'avenç del pasturatge afavorí, a partir d'una interacció no necessàriament bel·ligerant —sinó més aviat pacífica—, l'adopció de les llengües indoeuropees per part dels indígenes agrícoles preindoeuropeus. D'aquesta manera, Mallory trenca amb l'arrelada concepció que unia el procés d'expansió de les societats indoeuropees amb la conquesta i la intrusió (Mallory, 1992; Pereltsvaig & Lewis, 2015).

Per la seva part, David Anthony, amb la seva obra magna *The horse, the wheel, and language* (2007) i, a través d'una bateria d'arguments basats en un enorme volum d'informació, convergeix clarament amb Gimbutas a l'ubicar els primers indoeuropeus als ambients esteparis, diferenciant-los clarament dels seus veïns europeus, de vida agrícola i sedentària. Anthony, però, tampoc parla d'acarnissades invasions per explicar el procés migratori, sinó de la mobilitat d'una sèrie de clans que haurien penetrat dins les terres dels pobles agrícoles, tot establint-hi xarxes de patrocini atesa una superioritat que no s'expressaria en termes demogràfics, sinó tecnològics —essent el cavall la seva major vàlua— i comercials (Anthony, 2007; Pereltsvaig & Lewis, 2015).

Així mateix, la revisió d'Anthony també incideix sobre el propi terme «cultura dels kurgans», que Gimbutas havia emprat per designar una vastitud de comunitats caracteritzades pels seus enterraments tumulars. Segons l'antropòleg estatunidenc, l'accepció d'aquest terme —que engloba cultures com la de Sàmara, la iamna, la Sredny Stog o la Maikop— ha acabat sent, per àmplia i imprecisa, insubstancial. En les seves pròpies paraules (2007), “The Kurgan culture was so broadly defined that almost any culture with burial mounds, or even (like the Baden culture) without them could be included” (p. 307). En conseqüència, Anthony prefereix parlar d'un horitzó iamna —definit, des d'un prisma cultural, per la presència del carro de rodes i del cavall, sacrificis d'animals, amb un mode de vida tribal i una economia de tipus pastoral—, a partir del qual es produiria, entorn al 3300 aC, l'expansió de les llengües indoeuropees.

Els exhaustius treballs de Mallory i Anthony han contribuït, indubtablement, a incrementar l'alt grau d'acceptació amb el que ja comptava la hipòtesi estepària des que fos formulada i sistematitzada durant la dècada dels anys seixanta. De totes maneres, segueixen sent molts els seus punts febles, com per exemple les dificultats amb les que topa al rastrejar, per mitjà de l'evidència arqueològica, l'activitat migratòria produïda des de les estepes fins l'àmbit indoasiàtic. Endemés, és també fràgil a l'hora de plantejar possibles escenaris de dispersió per a les llengües anatòliques (Demoule, 2014)⁵⁵. No és d'estranyar, doncs, que alguns investigadors hagin decidit desvincular-se del “discurs oficial” consensuat per la immensa majoria de l'academicisme indoeuropeista.

⁵⁵ Per a una extensa exposició de les debilitats de la hipòtesi estepària, és molt recomanable consultar l'assaig *Mais où sont passés les Indo-Européens? le mythe d'origine de l'Occident*. (2014) de Jean-Paul Demoule.

Un dels exemples més notables el trobem en l'ambiciós estudi publicat a la revista *Nature* que els professors Russell D. Gray i Quentin Atkinson signaren a títol de *Language-tree divergence times support the Anatolian theory of Indo-European origin* (2003). En ell, a partir d'un complex entramat de tècniques computacionals⁵⁶, avaluaren la dicotomia establerta entre les dues grans hipòtesis sobre l'origen de la família de les llengües indoeuropees, la convencional de les estepes pòntiques de Gimbutas i l'alternativa proposada per Renfrew. Tal com pot observar-se en la imatge adjunta, la idiosincràsia i metodologia de l'estudi de Gray i Atkinson parteix d'unes tècniques que

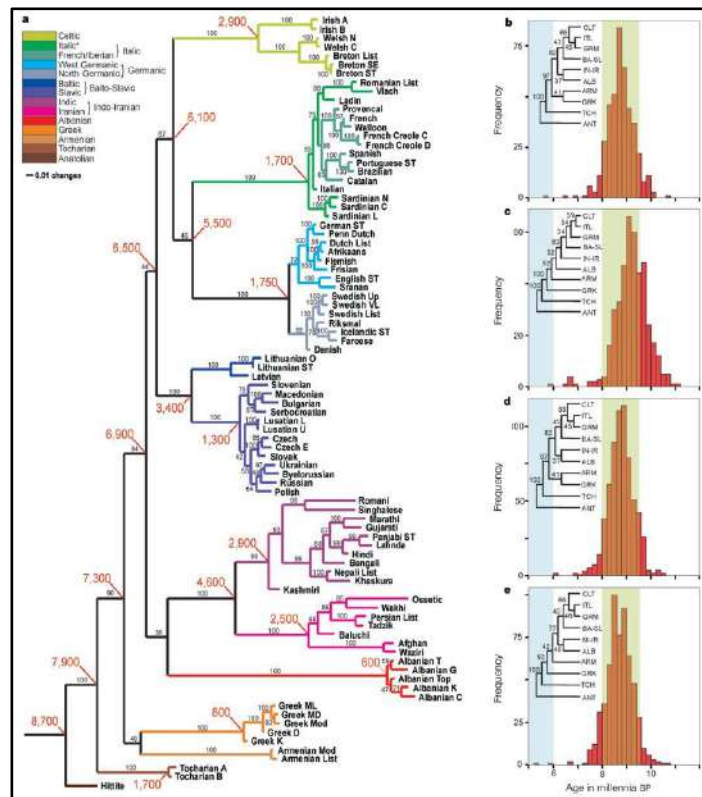

Fig 15. Arbre filogenètic de divergència de les llengües indoeuropees, per Gray i Atkinson (2003). Font: <https://doi.org/10.1038/nature02029>

s'aproximen, més que no pas a la lingüística, a la biologia evolutiva. Els resultats obtinguts apuntaren a un origen per al PIE molt antic, entorn als 7800 i 9800 anys aC, en la línia de l'*Urheimat* anatòlic de Renfrew (Gray & Atkinson, 2003).

Alguns investigadors, però, com Asya Pereltsvaig i Martin W. Lewis, no han dubtat a assenyalar la manca de neutralitat d'aquest estudi, conclouent que els autors condicionaren la seva metodologia amb l'afany d'afavorir l'obtenció d'uns resultats concomitants a la hipòtesi anatòlica. En aquest sentit, addueixen que si bé *Arqueologia y lenguaje* de Renfrew és un llibre profundament docte, essent una síntesis formidable del mètodes arqueològics, històrics i lingüístics tradicionals, en absolut pot dir-se el mateix del treball dels seus epígons (Pereltsvaig & Lewis, 2015)⁵⁷.

⁵⁶ En el mètode analític aplicat, derivat de la biologia evolutiva i evidentment distanciat de la glotocronologia tradicional, s'examinaren 87 idiomes i al voltant de 2500 elements lèxics (Gray & Atkinson, 2003).

⁵⁷ Per a una informació més detallada de les objeccions a l'estudi de Gray i Atkinson, consultar els capítols 6 i 7 de *The Indo-European Controversy* (2015).

Anàlogament, Pereltsvaig i Lewis també critiquen severament el cèlebre article *Mapping the origins and expansion of the Indo-European language family* (2012) de Bouckaert et al. publicat a la revista *Science*. Com l'anterior, aquest estudi també sospesa les hipòtesis de Renfrew i Gimbutas, emprant mètodes propers a la biologia evolutiva basats en la modelització filogeogràfica —per mitjà de tècniques d'estadística bayesiana— i arriba a les mateixes conclusions, dictaminant que la hipòtesi anatòlica és la més admissible per explicar l'origen i la disseminació del grup de les llengües indoeuropees (Bouckaert et al., 2012; Pereltsvaig & Lewis, 2015; Anthony &

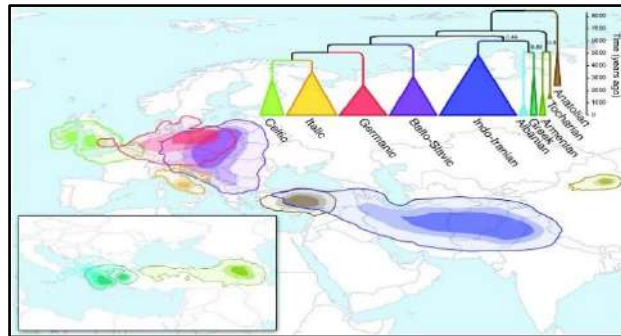

Fig 16. Mapa de diversificació de les principals famílies indoeuropees. Font: DOI: 10.1126/science.1219669

Encara més complicat de convenir seria el plantejament que els italians Luigi Luca Cavalli-Sforza, Alberto Piazza (1941) i Paolo Menozzi (1946) proposaren anys abans a propòsit de l'obra *The history and geography of human genes* (1994); atès que, si bé accepten, en primera instància, la hipòtesi de Renfrew, entenent que el procés d'expansió de les llengües indoeuropees podria unir-se a la difusió de l'agricultura des de la península anatòlica, assenyalen, també, que aquesta hipòtesi seria compatible amb l'estepària de Gimbutas, a través de la qual s'explicaria l'existència d'una pàtria secundària, majoritàriament pastoral, sota l'estímul d'un entorn desfavorable per a la pràctica de l'agricultura (Cavalli-Sforza, Menozzi & Piazza, 1994). Ho afirmen de la següent manera (1994): "We have also noted that the two hypotheses are not incompatible; on the contrary they are related and can reinforce each other" (p. 299).

Per acabar i, deixant de banda algunes interpretacions relativament problemàtiques i intricades com la proposada pel divulgador Al West, qui considera que la preponderància i acumulació de poder dels primers pobles indoeuropeus ben podria atribuir-se a la venda de cavalls i d'altres bens —alineant-se amb la hipòtesi estepària—, com per exemple substàncies estupefaents (Pereltsvaig & Lewis, 2015), no es pot cloure aquest apartat dedicat a les revisions sense abans fer esment de la vessant més prudent i escèptica en relació a la qüestió dels orígens, encarnada per l'arqueòleg francès Jean-Paul Demoule (1947).

En el seu assaig *Mais où sont passés les Indo-Européens?* (2014), on s'examinen minuciosament les hipòtesis relatives a l'*Urheimat* indoeuropeu, Demoule esgrimeix que, probablement, totes aquelles propostes d'enfocament únic, és a dir, les basades en la cerca d'una pàtria originària unívoca, sofreixen una mena de "miratge teòric"⁵⁸, ja que la realitat, per complexa, hauria d'explorar-se al marge d'expectatives com aquesta. La seva obra és, en tal sentit, una crítica contundent a l'estímul que suscita la cerca dels orígens i el debat estèril que se'n deriva⁵⁹ (Demoule, 2014).

Ahora, Demoule no dubta en arremetre contra l'arqueologia —o més particularment, contra el seu servei a una causa que, al seu parer, és abordada des de raonaments simplistes que flirtegen amb el mite—, tot suggerint que, en el cas que ens pertoca, no constitueix gaire més que un insuls catàleg de ceràmiques amb poca capacitat probatòria (Benoist, 2020).

En conjunt, tota aquesta selecció de revisions, que ha estat traçada amb l'expectativa de ser prou representativa —atesa la gran quantitat de bibliografia al respecte— de l'estat actual de les coses, tampoc tindria una vigència sempiterna i permanent. Així les coses, el segle XXI portaria amb si un canvi absolutament radical catalitzat per la presència d'un nou actor que revolucionaria el debat sobre el bressol de la indoeuropeïtat: la ciència de la paleogenètica.

En efecte, la indoeuropeística —per primera vegada— es nodriria de les aportacions d'una ciència estrictament natural; fet que es traduiria, automàticament, en la mitigació de la pàtina interpretativista i del grau de subjectivitat i d'incertesa històricament dominants en la idiosincràsia d'aquests estudis. Així, la incorporació de la paleogenètica, també coneguda com a paleontologia o antropologia molecular, afavoriria el rejueniment d'un debat que, com s'ha vist de manera suggerent amb Demoule, precisava urgentment d'una profunda renovació en bé de la seva continuïtat i viabilitat d'investigació.

⁵⁸ Demoule no és el primer en discutir l'existència d'una comunitat indoeuropea —entesa com a poble— o, si més no, la possibilitat d'evidenciar-la; gairebé cent anys abans, el reconegut lingüista rus Nikolai Troubetzkoy (1890-1938) ja ho havia advertit, afirmant que la noció «indoeuropea» s'hauria de restringir només a la lingüística (Renfrew, 1989).

⁵⁹ En temps passat, concretament l'any 1980, Demoule ja havia considerat, en un article a títol de *Les Indo-Européens ont-ils existé?* per a la revista *L'Histoire*, la manca d'encert de molts indoeuropeïstes al temptejar amb un subproducte de la lògica interpretativa i de la ideologia.

3.3. Present i futur: l'adveniment de la paleogenètica (Segle XXI)

Al llarg d'aquest estat de la qüestió tota incursió en la investigació s'havia basat, bé en la lingüística històrica —dominant en el període que comprèn els segles XVI – XIX—, bé en l'arqueologia prehistòrica —efectiva des del segle passat—; i, en alguns casos més recents, en la conjunció d'ambdues disciplines. No obstant això, al llarg de les dues últimes dècades aquest diàleg que, sigui dit, venia presentant més reticències que no pas confluències, s'evaporaria per mitjà de la mediació d'un tercer agent, el de la paleogenètica.

La paleogenètica és, per convenció, la disciplina que s'encarrega de l'estudi del passat a través de l'anàlisi del material genètic conservat en les restes fòssils d'organismes extints. De manera més específica, se centra en la investigació d'aquells fragments d'ADN antic de l'organisme en qüestió que, atesa la seva bona conservació —recordem que l'ADN és degradat amb el pas del temps—, possibiliten la reconstrucció del seu genoma i, en extensió, la deducció d'una gran quantitat d'aspectes d'interès relatiu a la seva pròpia trajectòria evolutiva.

Com és evident, la seva aplicació en l'estudi dels pobles indoeuropeus, mitjançant l'anàlisi de l'ADN antic obtingut de les restes esquelètiques inhumades, ben aviat seria entesa com a una oportunitat prometedora, doncs permetria contrastar i dirimir una gran quantitat d'incògnites, d'entre les quals destacaria, és clar, la qüestió del lloc d'origen (Mallory & Adams, 2006; Renfrew, 2010).

Així les coses, la que sovint és considerada com a la segona revolució científica per als interessos de l'arqueologia, essent tant o més important que la datació basada en el radiocarboni descoberta per Willard Frank Libby (1908-1980) l'any 1949, amb la seqüenciació genòmica dels pobladors indoeuropeus com a disseny, aportaria —en confluència amb el coneixement lingüístic i arqueològic— llum nova a la comprensió del fet indoeuropeu, dels seus moviments migratoris i, en definitiva, de la seva vida com a poble, si és que ens aventurem a considerar-los com a tal (Reich, 2019)⁶⁰.

⁶⁰ Val la pena recordar que el concepte «indoeuropeu», *stricto sensu*, és merament lingüístic. És a dir, són indoeuropees les gents que parlen una llengua indoeuropea, independentment de les seves condicions ètniques, genètiques i/o biològiques, la seva cultura material, les seves creences religioses o la seva ubicació geogràfica (Villar *et al.*, 2011).

3.3.1. El canvi de segle i les primeres aproximacions a través de la genètica

Des que a mitjan de la dècada dels anys vuitanta es publicà l'article *DNA sequences from the quagga, an extinct member of the horse family* (1984), fruit d'un estudi pioner en el que s'aconseguí seqüenciar, per primera vegada, l'ADN d'un animal extint, que la ciència de la paleogenètica no faria més que avançar a passos de gegant. En aquest sentit, els anys següents anunciarien tot un seguit de publicacions de gran rellevància, d'entre les quals convindria esmentar, per exemple, *Mitochondrial diversity and the origins of African and European cattle* (1996) i *Mitochondrial DNA and the origins of the domestic horse* (2002), ambdues de gran interès en motiu de la vinculació de la fauna domèstica —i més particularment del cavall— amb els mitjans de producció dels indoeuropeus i el seu fenomen d'expansió (Mallory & Adams, 2006; Anthony, 2007).

Quant a la seqüenciació de l'ADN humà, ja als anys noranta i, com a precedent, investigadors com el precitat genetista italià Cavalli-Sforza aconseguiren, sobre la base de les dades genètiques acumulades fins al moment —la majoria d'elles d'ADN humà concernent a les poblacions actuals—, mapejar la distribució dels gens a nivell planetari, tot determinant l'abast dels processos migratoris de la nostra espècie a escala espacial i temporal (Mallory & Adams, 2006). Tanmateix, amb el canvi de segle, les noves tecnologies de seqüenciació massiva permetrien recuperar genomes sencers d'individus de milers d'anys d'antiguitat, possibilitant aquesta incommensurable simbiosi entre els estudis paleogenètics i els indoeuropeus (Lalueza-Fox, 2017).

Malgrat tot, aquest clima d'eufòria desencadenat pel potencial d'aquesta nova entitat investigativa toparia amb la moderació d'alguns autors. Mallory i Adams —referint-se a la facultat investigativa de l'ADN humà antic— afirmaven, l'any 2006, a la seva obra *The oxford introduction to proto-indo-european and the proto-indo-european world* (2006), que "The technique may in time become a useful tool but that day is some way off" (p. 451). Evidentment, és d'allò més complicat augurar el lapse temporal al que al·ludien en assenyalar la llunyania d'aquest dia, però el cert és que, tan sols una dècada després, dos estudis genètics absolutament revolucionaris, publicats de forma independent a la revista *Nature*, possibilitaren l'assoliment d'un estat de coneixement sense cap mena de precedent.

3.3.2. L'any 2015 com a *annus mirabilis*: un consens definitiu?

Durant la darrera dècada del segle XX i la primera del XXI, la major part dels genetistes —en la línia de Cavalli-Sforza— considerava la hipòtesi anatòlica com a la més plausible d'entre totes les proposades⁶¹ (Heggarty, 2018). Així mateix ho afirma, a la seva obra *La forja genètica d'Europa* (2017), el biòleg català Carles Lalueza-Fox (1965)⁶²:

Els estudis clàssics fets amb marcadors com els grups sanguinis sí que detectaven una distribució clinal de la diversitat genètica actual coherent amb l'entrada del neolític pel sud-est d'Europa. A causa d'això, durant anys la majoria de genetistes —i jo entre ells— es van alinear amb Renfrew per defensar un origen en el neolític inicial de les llengües indoeuropees (p. 88).

Aquesta situació de consens i d'avinentsa, però, s'invertiria dràsticament amb la publicació, l'any 2015, dels estudis *Massive migration from the steppe was a source for Indo-European languages in Europe* (2015) i *Population genomics of bronze age Eurasia* (2015), dirigits, respectivament, pels genetistes David Reich (1974) i Eske Willerslev (1971). Sengles contribucions paleogenètiques, en les quals s'analitzà —parcialment— el genoma de centenars d'esquelets antics, permeteren demostrar que l'Europa prehistòrica va experimentar una important afluència —a tall d'onades migratòries— procedent de les estepes pòntiques que, sense cap dubte raonable, es vincularia amb l'expansió de les llengües indoeuropees. Aquesta afluència, activada el IV mil·lenni aC, seria imputable, alhora, als pobles relacionats amb la cultura arqueològica iamna, identificats com als primers parlants del PIE (Olsen, Kristiansen & Olander, 2019).

En primer lloc, l'estudi dirigit per David Reich —malgrat que la publicació té com a signant a Wolfgang Haak— corroboraria la preeminència d'un influx genètic massiu procedent de les estepes russes que, per a una cronologia encavalcada entre neolític final i el bronze inicial i, de manera força sobtada, impregnaria bona part de l'Europa continental. Dita transformació del bagatge genètic europeu coincidiria, en el temps,

⁶¹ Opinió que es veia reforçada, des d'un punt de vista arqueològic, per la manca de kurgans —enterraments en túmul— més enllà de les estepes, escassejant tant a l'Europa central com a l'Atlàntica i meridional. Des d'aquesta perspectiva, era molt complicat casar el procés d'expansió de la cultura dels kurgans —i de les llengües indoeuropees— amb el fet que, l'element central a través de la qual es definia, desaparegués progressivament.

⁶² D'entre moltes de les seves contribucions investigatives, destacaria la seva participació a l'estudi *A draft sequence of the Neandertal genome* (2010) en què es demostrà, per primera vegada, la presència d'ADN neandertal en l'espècie humana actual.

amb l'expansió de la cultura dels kurgans evidenciada en el registre arqueològic. Endemés, aquesta conjuntura seria reforçada a partir d'una evidència addicional: els haplogrups masculins més freqüents entre els europeus actuals, els del cromosoma Y R1b i R1a, els quals pràcticament no es troben entre els primers agricultors, es demostrarien típicament iamnes (Lalueza-Fox, 2017).

Per altra banda i, només unes setmanes després, el grup d'Eske Willerslev —encapçalat per l'investigador Morten Allentoft— arribaria a unes conclusions molt similars a les de Reich i el seu equip d'investigació. El següent fragment de l'article (2015) ho expressa clarament: "Our genomic evidence for the spread of Yamnaya people from the Pontic-Caspian steppe to both northern Europe and Central Asia during the Early Bronze Age corresponds well with the hypothesized expansion of the Indo-European languages" (p. 171).

Una de les novetats d'aquesta publicació residiria en què s'hi detalla, amb gran precisió, el procés d'expansió del component genètic de les estepes cap a l'Àsia central, donant lloc a cultures orientals com les d'Afanàsiev i d'Andrónovo, ambdues presumiblement precursors del tocari, una de les llengües més enigmàtiques, sinó la que més, d'entre les indoeuropees (Bjørn, 2022).

Fig 17. Mapes on es troba representat el procés d'expansió del component de les estepes. Font: Imatge extreta de l'article *Population genomics of bronze age Eurasia* (2015), p. 168.

No obstant això, el colofó de l'estudi estrebaria en una descoberta colateral⁶³ relativa a la paleopatologia que, malgrat necessitar de més investigació, roman com una de les hipòtesis més atractives per tal de justificar el domini i la sobreposició de l'horitzó iamna sobre les comunitats neolítiques preindoeuropees.

⁶³ Alguns membres de l'equip d'investigació tingueren l'ànim d'analitzar les seqüències descartades per a l'estudi inicial.

Alguns membres de l'equip de Willerslev trobaren, en almenys set individus, un nombre significatiu de seqüències del bacteri *Yersinia pestis*, responsable de les diferents epidèmies de pesta que, en el passat, assolaren el continent europeu. Doncs bé, d'aquest descobriment, publicat en forma d'article a títol d'*Early divergent strains of Yersinia pestis in Eurasia 5,000 years ago* (2015), en derivaria la idea que la preponderància de les poblacions de les estepes pòntiques sobre les europees —molt més abundants des d'un punt de vista demogràfic, atesa la seva condició agrícola i sedentària—, no només s'explicaria per la superioritat sistèmica i armamentística de les primeres, com Gimbutas suggeria, sinó també pel fet d'haver introduït i propagat, de manera circumstancial, aquesta pandèmia d'elevada letalitat. Seguint aquest plantejament, Lalueza-Fox addueix (2017): "El declivi poblacional i la crisi de les comunitats del neolític final entre l'acabament del quart mil·lenni i el principi del tercer aC podria deure's a la introducció d'una malaltia d'origen asiàtic que fins aleshores era desconeguda pels agricultors europeus" (p. 94).

En qualsevol cas i, independentment dels raonaments conjecturals, la qüestió és que l'estudi de l'ADN antic permetria reconstruir la història d'unes poblacions humanes de les que, fins llavors, només s'havia pogut seguir el rastre a partir d'arguments estrictament lingüístics i arqueològics: les gents indoeuropees procedents de l'ecoregió de les estepes pòntiques —que integrarien la cultura iamna— haurien arribat, a cop de successives onades migratòries, a la conca danubiana centreeuropea i, en posterioritat, a les terres del nord —al Bàltic oriental—. D'aquest procés, n'haurien resultat les diferents llengües indoeuropees, a més d'una gran diversitat de cultures derivades com la de la ceràmica cordada i la dels vasos campaniformes (Ruiz, 2021)⁶⁴.

Fig 18. A l'esquerra, una tomba iamna; a la dreta, una tomba de la cultura de la ceràmica cordada. Les similituds entre ambdues tipologies d'enterraments sovint són enteses com a signes de la influència dels primers sobre els segons. Font: El repositori de wikimedia Commons i Max Plank Institute.

⁶⁴ L'horitzó arqueològic identificat com a cultura de la ceràmica cordada, per exemple, ja presentat al voltant d'un 70% de component genètic iamna, a diferència de les comunitats germàniques anteriors que, com la LBK, no presenten aquest component (Lalueza-Fox, 2017).

Certament, aquesta tesis és palesament coherent amb les reconstruccions protolèxiques efectuades antany, les quals suggerien un tipus d'economia i d'organització sociopolítica que s'ajustaria més a la consuetudinaritat pastoral dels pobles iamna —dins la cultura dels kurgans— que no pas a l'agrícola dels anatòlics. Al mateix temps, que tots els iamna presentin un mateix llinatge apuntaria, en la línia del que Gimbutas postulava, cap a una organització patrilineal d'aquests grups; circumstància que, per altra banda, satisfaria la controvertida concepció bèl·lica i violenta que l'arqueòloga atribuïa al seu procés d'expansió, el qual s'hauria executat a partir d'un equipament cultural dominat per la figura masculina i basat en els carros, els cavalls i les armes forjades en metalls (Lalueza-Fox, 2017).

En suma, ambdues publicacions desmentiren la hipòtesi anatòlica de Renfrew, qui, davant aquestes noves aportacions paleogenètiques, acabà retractant-se parcialment dels seus arguments i concedint més rellevància a la hipòtesi estepària (Kristiansen & Bower, 2017). Així, després de més d'un segle de debats en relació a la qüestió de la pàtria originària indoeuropea, les dades paleogenètiques acabarien decantant clarament la balança en favor de la hipòtesi de Gimbutas i de les seves propinqües revisions, com les de Mallory i Anthony. Malgrat tot, la resposta a la pregunta que s'emplaça en el títol d'aquest apartat no és, en cap cas, categòrica o irrefutable⁶⁵.

3.3.3. Epíleg: sense una resposta unívoca per a la qüestió dels orígens

En efecte, tot i la solvència que la ciència de la paleogenètica ha aportat al debat i, tenint present que l'àmplia majoria dels indoeuropeistes d'avui confraternitza amb la hipòtesi estepària, encara són moltes les incògnites relatives al nostre passat com per poder anunciar, sense circumloquis, quin hauria estat el veritable *Urheimat* o lloc d'origen dels indoeuropeus. En aquest sentit, destaquen les cauteloses opinions d'autors de renom com James Mallory, qui declarà en un article per a la revista *Arqueología e Historia* (2021) que “el debate sobre los orígenes de los indoeuropeos había de terminar aparentemente en un punto muerto” (p. 20); Pereltsvaig i Lewis (2015), els quals esgrimiren que “as a result, we do not view the debate as having been resolved, and we

⁶⁵ En aquesta direcció, sorgeixen dubtes a l'hora d'explicar l'existència de les branques indoeuropees més basals, amb un origen al sud-est d'Europa. A pesar de les aportacions de la genètica, la hipòtesi estepària revisada segueix comptant amb certes febleses.

doubt that it ever will be”; o la del mateix grup d’investestigació dirigit per David Reich (2015), que protegí les seves conclusions asseverant “we caution that the location of the proto-Indo-European homeland (...) cannot be determined from the data reported here” (p. 7).

Tanmateix, no són pocs els indoeuropeistes que prefereixen posicionar-se a cavall d’ambdues hipòtesis hegemòniques —ens referim a la de Gimbutas i a la de Renfrew—, considerant que, presumiblement, els “invasors” o les gents desplaçades des de les estepes haurien generat, per mitjà de la seva dispersió, algunes de les llengües indoeuropees, com ara les baltoeslaves o les germàniques, però que, per altra banda, les branques més basals de la família lingüística haurien estat desenvolupades, prèviament, a compte dels primers agricultors anatòlics (Lalueza-Fox, 2017; Heggarty, 2018; Olsen, Kristiansen & Olander, 2019).

Amb tot, el debat sobre la pàtria original dels indoeuropeus segueix plenament vigent, juntament amb d’altres qüestions d’interès com ara l’explicació subjacent a les grans onades migratòries o al naixement de les distintes llengües indoeuropees, la seva cronologia i les direccions i relacions il·latives al seu procés d’expansió. En última instància, qualsevol investigació que ambicioni donar una resposta completa al fet indoeuropeu, haurà d’ocupar-se, necessàriament, dels tres interrogants capitals que se’n desprenen: l’*on*, el *quan* i el *com*; i no és un equívoc adduir, al respecte, que aquesta temptativa, si aspira a ser realment efectiva, haurà d’executar-se des de la tripartida interdisciplinarietat intitulada en els tres grans blocs del treball, la qual s’estableix entre la lingüística històrica, l’arqueologia prehistòrica i la paleogenètica.

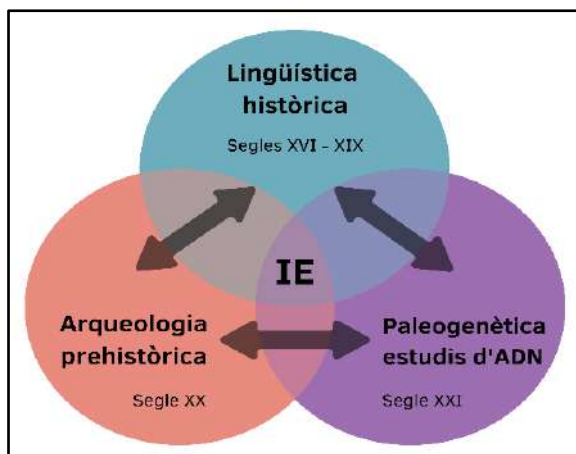

Fig 19. Diagrama de Venn concernent a la investigació del fet indoeuropeu en l’actualitat, on el llenguatge, l’arqueologia i la genètica es conjuguen constituint un tot multidisciplinar.

D’elaboració pròpia.

4. Consideracions finals

En l'actualitat, les llengües indoeuropees, amb més de 3.000 milions de parlants —això és, pràcticament la meitat de la població mundial— i esteses arreu dels cinc continents habitats, constitueixen la família lingüística més gran, en nombre de parlants, d'entre totes les que mai abans han existit. Com a indoeuropees, s'identifiquen aquelles llengües compreses dins les subfamílies albana, armènia, bàltica, cèltica, eslava, germànica, grega, itàlica i indoiraniana. Totes elles, a més de compartir una àmplia gamma de trets i característiques lèxiques, sintàctiques i gramaticals, tenen el seu origen comú en una protollengua morta —*Ursprache*—, de la que no es té testimoni ni parlat ni per escrit: el protoindoeuropeu (PIE). Com que tota llengua implica l'existència de gentes que la parlin, de la incògnita de com era el PIE n'emana, automàticament, la problemàtica de qui eren els seus parlants —*Urvolk*— i, per afegitó, el corol·lari de quines terres habitaven —*Urheimat*— i quan ho varen fer.

La fragmentació del PIE en els diversos grups lingüístics esmentats no és, en cap cas, un problema conceptual pels acadèmics d'avui, però l'existència d'una pàtria original per a totes elles, bressol del poble que, antigament, dominà la primigènia llengua ancestral, planteja una sèrie de complexitats summament difícils de resoldre, ja no només per la manca d'informació al respecte, el que sovint obliga a investigar sobre la base de la inferència i la pressuposició, sinó per les implicacions ideològiques que se'n deriven; prova d'això es troba en la ingent quantitat d'autors que, encara ara —però no en la mateixa mesura que antany—, en un intent de justificar les seves pròpies aspiracions polítiques i nacionals, solen ubicar el lloc d'origen per a les llengües indoeuropees en els seus respectius territoris. Ara bé, estudis tendenciosos al marge, el cert és que malgrat no tenir una resposta absoluta per a la incògnita dels orígens, el pòsit de coneixement acumulat ha permès elaborar hipòtesis cada vegada més precises, coherents i rigoroses.

Traçar la trajectòria historiogràfica d'aquestes intrigues ha estat l'objectiu últim d'aquest treball de recerca bibliogràfica. En aquest darrer apartat, es resumiran breument les línies més importants del que s'ha exposat per, finalment, concloure l'estat de la qüestió amb una necessària reflexió.

Podem considerar amb força suficiència que, la primera consciència nítida i evident de l'existència d'alguna mena de relació entre llengües separades per llargues distàncies, tant des d'un punt de vista espacial com temporal, la trobem ja al segle XVI amb l'arribada dels primers viatgers i mercaders a l'Índia.

Villar (1991) ho constata de la següent manera:

Hoy sabemos que debajo de una capa de diferencias que con el paso de los siglos se ha ido haciendo cada vez más densa, subyace un fondo cultural, religioso y lingüístico común. Pero los viajeros del S. XVI no podían sospechar que entre las divinidades hindúes y los dioses greco-romanos había una amplia coincidencia. Ni que los brahmanes indios y los flamines romanos pudieran tener profundas raíces comunes. Ni que la estructura de la familia, en apariencia tan alejada, pudiera haber sido alguna vez la misma. Todo eso no estaban en situación de sospecharlo. Y, sin embargo, pudieron captar entre el sánscrito, el latín y el griego coincidencias que encendieron en Europa la llama de la curiosidad y desencadenaron esa especie de dulce zozobra que se genera en la víspera de los descubrimientos inquietantes sobre nuestro propio pasado. (p. 19).

En efecte, el que en aquells temps s'estava coent era un descobriment contranatural al pensament dominant, el qual, en opinió de molts autors, només seria comparable a les fites més rellevants dins la parcel·la de la prehistòria. Ben aviat, en el decurs dels segles XVII i XVIII, els lingüistes prendrien partit de la conjuntura, tot demostrant, de manera més o menys empírica, la relació entre llengües tan diverses com el persa, l'eslau, el celta, el gòtic, el grec, el sànscrit, etc. De llavors ençà, la lingüística històrica centraria bona part dels seus esforços en ordenar totes aquestes laberíntiques filiacions lexicogramaticals sota el paraigües d'un ancestre comú. Emergirien, aleshores, hipòtesis com l'«escito-celta» de Van Boxborn i Jäger, discursos com el de Coeurdoux o l'encara més rellevant de sir William Jones, així com els primers estudis sistemàtics en l'àmbit de la comparatística.

En el segle XIX, el darrer en què la lingüística històrica conservaria la seva hegemonia, aflorarien les primeres aproximacions de factura estrictament científica. És en aquest moment quan traspunten autors com Friedrich von Schlegel, Jacob Grimm, Rasmus Rask i Franz Bopp, les aportacions dels quals, en relació a l'estudi dels sistemes gramaticals,

assentarien un precedent de vital importància per a la indoeuropeística. Amb ells i, després que Thomas Young emprés per primera vegada el terme «indoeuropeu» l'any 1813, s'encetaria una etapa d'investigacions caracteritzada per la decisiva introducció d'un poderós interrogant. Demostrada l'existència de la llengua protoindoeuropea, el que passaria a preocupar als investigadors seria, consegüentment, la reconstrucció del seu vocabulari.

Conèixer el protolèxic del PIE possibilitaria inferir una gran quantitat d'aspectes relatius a les vides que portaren els seus parlants i, fins i tot, el lloc en el qual habitaren. La majoria d'autors de l'època, tals com Adolphe Pictet, Adalbert Kuhn i Julius von Klaproth —considerats els primers arqueolingüistes—, aconseguiren dibuixar un encara incipient escenari per a la consuetudinaritat dels primers indoeuropeus i coincidiren en assignar-los-hi un origen indoasiàtic. Amb el pas del temps, però, l'opinió dominant acabaria fluctuant entre propostes ben diferents a l'anterior, destacant, per sobre la resta, la dicotomia conformada entre les hipòtesis del nord d'Europa i les dels ambients esteparis euroasiàtics de la Rússia meridional.

En qualsevol cas i, independentment la gran diversitat d'hipòtesis plantejades, fins aquell moment la qüestió de l'*Urheimat* només havia estat tractada des d'un únic enfocament: el de la lingüística històrica i comparada. Tanmateix, en el trànsit del segle XIX al XX i, coincidint amb el desenvolupament del camp de l'arqueologia prehistòrica, l'estudi sistemàtic de la cultura material susceptible a ser de naturalesa indoeuropea possibilitaria que, per primera vegada, les investigacions abans restringides a la lingüística poguessin ser replicades prenent com a fonament l'evidència arqueològica.

El segle passat es definiria, en tal sentit, per la simbiosi establerta entre les ciències de la lingüística i l'arqueologia; una simbiosi que, malauradament, es trobaria lluny de motivar acords i consensos. El cas és que, ja fos en suma o de manera independent, ambdues disciplines possibilitarien l'emergència de les hipòtesis més fefaents —i dominants a dia d'avui— en relació a la qüestió dels orígens. Abans però, s'haurien de superar conjectures d'elevat component racial i xovinista com les del pangermanista Gustaf Kossinna, i d'altres hipòtesis encara mancades de consistència, com l'estepària de Vere Gordon Childe, o la centreeuropea de Giacomo Devoto i Pere Bosch Gimpera.

No seria fins a mitjans del segle XX que apareixeria la que encara a dia d'avui —si bé parcialment revisada— constitueix la temptativa més solvent i amb més recolzament per establir la pàtria originària dels indoeuropeus: la hipòtesi dels kurgans de Marija Gimbutas. De manera resumida, aquesta es formalitzaria sobre la base de tres premisses que, ara per ara, segueixen sent plenament vigents: 1) l'existència de densos substrats preindoeuropeus d'ascendència neolítica, parlants de llengües alienes a la família indoeuropea; 2) els quals serien desballestats i/o absorbits per mitjà d'onades migratòries procedents de les estepes euroasiàtiques; 3) fet que s'hauria produït en un context cronològic il·latiu a l'edat dels metalls, entorn al V mil·lenni aC.

D'ençà de la seva formulació, la hipòtesi de Gimbutas només seria seriosament contradita, al llarg de la segona meitat del segle passat, per la proposta anatòlica de Renfrew i les seves successives i/o alternatives subsidiàries, com la paral·lela de Gamkrelidze i Ivanov o les posteriors de Cavalli-Sforza i Gray i Atkinson. Entre ambdues tesis s'erigiria una dicotomia que, com la contraposició entre els camps de la lingüística i l'arqueologia, perduraria fins als nostres dies. És precisament en aquest moment que es faria palès el clima d'esgotament en relació a la qüestió dels orígens, doncs no serien pocs els autors que, com Jean-Paul Demoule, titllaren aquest debat d'absurd i, en extensió, consideraren l'expectativa de la cerca dels orígens com a insulsa, sinó fictícia.

No obstant això, el segle XXI portaria amb si la irrupció del tercer gran actor en el marc dels estudis indoeuropeus, la paleogenètica, les aportacions de la qual permetrien desencallar el debat i aportar noves perspectives en relació a dita qüestió⁶⁶. Avui, la immensa majoria d'autors i investigadors interessats per l'indoeuropeisme i, més específicament, per la qüestió dels orígens que se'n deriva, s'alineen amb la hipòtesi estepària revisada; hipòtesi que la genètica de les poblacions ha revalidat, dotant-la d'un consens acadèmic sense precedents. Ara bé, la complexitat dels estudis indoeuropeus és tal, i les incerteses són tantes, que hom no s'aventuraria a confirmar axiomàticament i sense reserves cap mena de resposta.

⁶⁶ Els estudis basats en l'ADN antic no només operarien en favor de la cerca dels orígens indoeuropeus, sinó que, de manera paral·lela, permetrien aprofundir en d'altres qüestions com ara les seves formes d'interacció i organització social, el seu impacte genètic i demogràfic, el seu procés d'expansió, etc.

Considerant l'estat actual de les coses, el “problema indoeuropeu” —així el batejà Pere Bosch Gimpera— és també, per la seva pròpia entitat, un problema de caràcter interdisciplinar. En efecte, la que en el seu moment fou una qüestió impulsada, desenvolupada i monopolitzada per l'àmbit de la lingüística, avui es nodreix de la participació d'altres ciències. Però el cert és que, com s'haurà pogut entreveure al llarg del present treball, aquest potencial de cooperació, fonamental per tal que les futures línies d'investigació afrontin nous reptes des de la màxima exhaustivitat, no s'està acomplint en la mesura que, al parer de molts especialistes, seria desitjable.

Motivats per la premissa —per altra banda certa— que el concepte «indoeuropeu» és estrictament idiomàtic, són molts els lingüistes que sostenen que qualsevol qüestió tocant a l'indoeuropeisme hauria de ser, per força, competència seva; pel que sovint incorren a la depreciació dels treballs dirigits —o “codirigits”— per arqueòlegs i/o genetistes. De manera antitètica, tampoc són pocs els arqueòlegs i/o genetistes que afirmen que la lingüística, a la que freqüentment se li imputa una manca important de científicitat, res hauria de tenir a dir de la prehistòria o de la mateixa naturalesa dels pobles⁶⁷. Es dona, per tant, una mena de relació dialèctica que, en alguns casos, s'expressa en forma de reticències i acusacions. Aquesta problemàtica de caràcter estructural sovint ha estat catalogada com la gran assignatura pendent en l'avenir dels estudis indoeuropeus.

Malgrat això, si bé és clar que el grau d'especificat actual necessita de dita col·laboració per tal d'assolir els objectius investigatius, no és menys cert que l'enigma que es desprèn de l'*on*, el *quan* i el *com*, lluny de ser quelcom accessible, presenta, encara ara, i a despit del consens generat entorn a la hipòtesi estepària de Gimbutas, una sèrie d'obstacles realment difícils de resoldre; obstacles que, per altra banda, poden esdevenir infranquejables si abans no es defineix, amb claredat i precisió, què entenem per allò «indoeuropeu». En efecte, si hom espera trobar en el fet indoeuropeu una cultura material particular i/o una condició biològica i genètica pròpia, o el que és el mateix, qualsevol singularitat que transcendeixi la lingüística, estarà necessàriament equivocat.

⁶⁷ En paraules de Villar *et al.* (2011): “Ignorancia y desprecio mutuos que con frecuencia no tienen otro fundamento que el hábito inveterado de despreciar lo que se ignora” (p. 48).

Parafrasejant Asya Pereltsvaig (2015):

To my mind, an archeologist who speaks of “Indo-European bones” or “Indo-European pottery” is, in the words of renowned 19th-century philologist Max Müller, “as great a sinner as a linguist who speaks of a dolichocephalic dictionary or a brachycephalic grammar”⁶⁸.

De tal manera que, si bé és legítim preguntar-se per l'*on*, el *quan* i el *com*, no s'ha de perdre de vista que tot plegat es conjuga sobre la base de la lingüística⁶⁹; i a pesar que el fet indoeuropeu pot —i ha de— ser abordat, també, des d'altres perspectives acadèmiques, doncs la rellevància de l'arqueologia prehistòrica i de la paleogenètica en aquest camp d'estudis és inqüestionable, la seva participació no hauria de contradir l'únic axioma que subjau en la qüestió dels orígens, que no és sinó que els indoeuropeus, també en el seu nucli formatiu protoindoeuropeu, mai constituïren res diferent a un grup definit per l'afinitat i la cohesió lingüística. Perquè tal com s'adverteix en la introducció d'aquest treball: “el fet indoeuropeu és, per damunt de tot, un fet essencialment lingüístic”.

Amb tot i, com a nota final, més enllà dels problemes que puguin derivar-se de la competència i confrontació entre les distintes ciències implicades, o de les confuses interpretacions del concepte «indoeuropeu», és evident que l'obtenció d'una resposta “definitiva” per a la incògnita dels orígens es troba, en l'actualitat, més a prop que mai.

Jean-Paul Demoule iniciava la seva controvertida obra (2014) parlant d'un “spectre hante l'Europe: le spectre des Indo-Européens”; doncs bé, en virtut de la labor de les parts implicades, la naturalesa d'aquest “fantasma” comença a revelar-se. Així, el trencaclosques dels orígens indoeuropeus, com el batejà Colin Renfrew, malgrat que dificultosament i a compta gotes, es troba en procés de compleció. Sense cap mena de dubte, els següents anys ens brindaran un major grau de comprensió al respecte, així com noves respostes i estímuls; i, com és tradició en el camp dels estudis indoeuropeus, ben segur que no deixaran indiferent a ningú.

⁶⁸ Entrevista a Asya Pereltsvaig al web Languages of The World: <https://www.languagesoftheworld.info/bad-linguistics/are-indo-europeans-untraceable-a-response-to-jean-paul-demoule.html>.

⁶⁹ Al parlar d'una pàtria originària, segons la majoria d'especialistes, no estem al·ludint a la necessària existència d'una cultura homogènia, ni tampoc d'un paquet genètic endèmic, sinó d'un espai o territori caracteritzat per agrupar els parlants de la llengua PIE. Des d'aquesta perspectiva, preguntar-se per l'*on*, el *quan* i el *com*, només tindria sentit si s'entengués des d'aquesta vessant idiomàtica.

5. Bibliografia

- Adiego, I. X. (2002). Indoeuropeïtzació al paleolític? Algunes reflexions sobre la "Teoria della continuità" de Mario Alinei. *Estudis Romànics*, 24, 8-29.
- Allentoft, M. E., Sikora, M., Sjögren, K. G., Rasmussen, S., Rasmussen, M., Stenderup, J., & Willerslev, E. (2015). Population genomics of Bronze Age Eurasia. *Nature*, 522(7555), 167-172.
- Ammerman, A. J., & Cavalli-Sforza, L. L. (1984). *The Neolithic transition and the genetics of populations in Europe*. Princeton University Press.
- Anthony, D. W. (2007). *The horse, the wheel, and language. How Bronze-Age riders from the Eurasian steppes shaped the Modern World*. Princeton University Press.
- Anthony, D.W. (2019). Archaeology, genetics, and language in the steppes: a comment on Bomhard. *Journal of Indo-European Studies*, 47(1-2), 175-198.
- Anthony, D. W., & Ringe, D. (2015). The Indo-European homeland from linguistic and archaeological perspectives. *Annual Review of Linguistics*, 1(1), 199-219.
- Arnold, Bettina. (1990). The past as propaganda: totalitarian archaeology in Nazi Germany. *Antiquity*, 64 (244), 464-478.
- Baker, D. W. (2019). Etymology, antiquarianism, and unchanging languages in Johannes Goropius Becanus's *Origines Antwerpianae* and William Camden's *Britannia*. *Renaissance Quarterly*, 72(4), 1326-1361.
- Benveniste, E. (2016). *Dictionary of Indo-European concepts and society*. Hau Books.
- Benoist, A. de (2020). *Indoeuropeos: en busca del hogar de origen*. Eas.
- Bloch, M. (2018). *Apología para la historia o el oficio de historiador*. Fondo de Cultura Económica.
- Bjørn, R. G. (2022). Indo-European loanwords and exchange in Bronze Age Central and East Asia. *Evolutionary Human Sciences*, 1-41.
- Bosch Gimpera, P. (1960) & Morris Swadesh. *El problema indoeuropeo*. Dirección General de Publicaciones.
- Bouckaert, R., Lemey, P., Dunn, M., Greenhill, S. J., Alekseyenko, A. V., Drummond, A. J., Rusesell, D.G., Suchard, M.A., & Atkinson, Q. D. (2012). Mapping the origins and expansion of the Indo-European language family. *Science*, 337(6097), 957-960.
- Burke, P. (2006). *Lenguas y comunidades en la Europa moderna*. Akal.

- Campbell, L. (2002). The history of linguistics. Dins *The handbook of linguistics*. (p. 81-104). Blackwell.
- Cavalli-Sforza, L. L., Menozzi, P., & Piazza, A. (1994). *The history and geography of human genes*. Princeton University Press.
- Childe, G. (1926). *The Aryans: a study of Indo-European origins*. Kegan Paul, Trench, Trubner.
- Clark, G. (1967). *The Stone Age Hunters (Library of the Early Civilizations)*. Thames & Hudson.
- Considine, J. (2008). Did Andreas Jäger or Georg Caspar Kirchmaier write the dissertation *De lingua vetustissima Europae* (1686)? *Historiographia Linguistica*, 35(1-2), 13-22.
- Cowan, R. (2010). Introduction: new models for Indo-German scholarship within the critical reappraisal of orientalism. *Comparatist*, 34, 47-62.
- Demoule, J. P. (2014). *Mais où sont passés les Indo-Européens?: le mythe d'origine de l'Occident*. Éditions du Seuil.
- Diakonov, I. M. (1985). On the original home of the speakers of Indo-European. *Journal of Indo-European Studies*, 13(1-2), 92-174.
- Drews, R. (1988). *The coming of the Greeks: Indo-European conquests in the Aegean and the Near East*. Princeton University Press.
- Driem, G. van (2018). Linguistic history and historical linguistics. *Linguistics of the Tibeto-Burman area*, 41(1), 106-127.
- Edwards, N. (2007). Edward Lhuyd and the origins of early medieval Celtic archaeology. *The Antiquaries Journal*, 87, 165-196.
- Farnoux, A. (1992). L'énigme indo-européenne ou du big bang en archéologie. *Topoi. Orient-Occident*, 2(1), 71-79.
- Fernández Götz, M. A. (2009). Gustaf Kossinna: análisis crítico de una figura paradigmática de la arqueología europea. *Arqueoweb. Revista sobre Arqueología en Internet* 11(1).
- Figuerola, Ó. (2020). La India y el Renacimiento florentino: las cartas de Filippo Sassetti. *Interpretatio. Revista de hermenéutica*, 5(1), 107-121.
- Gamkrelidze, T. V., & Ivanov, V. V. (2010). Indo-European and the Indo-Europeans. Dins *Indo-European and the Indo-Europeans*. De Gruyter Mouton.

- García, J. M. P. (2001). Factores ideológicos de la hipótesis uralo-altaica. Dins *Actas del II Congreso Internacional de la Sociedad Española de Historiografía Lingüística: León, 2-5 de marzo de 1999* (p. 763-771). Arco Libros.
- Gimbutas, M. (1979). The three waves of the Kurgan people into Old Europe, 4500-2500 BC. Dins *Anthropologie et Archéologie: le cas des premiers âges des Métaux. Actes du Symposium de Sils-Maria, 25-30 septembre 1978. Archives Suisses d'Anthropologie Générale Genève*, 43(2), 113-137.
- Gray, R. D., & Atkinson, Q. D. (2003). Language-tree divergence times support the Anatolian theory of Indo-European origin. *Nature*, 426(6965), 435-439.
- Heggarty, P. (2018). Indo-European and the ancient DNA revolution. *Talking Neolithic. Journal of Indo-European Studies Monograph*, (66), 120-173.
- Jones W. (1786). Third anniversary discourse. *ELIOHS: Electronic Library of Historiography*.
http://www.eliohs.unifi.it/testi/700/jones/Jones_Discourse_3.html
- Hernando Gonzalo, A. (1992). Enfoques teóricos en arqueología. *SPAL*, 1, 11-35.
- Kossinna, Gustaf. (1914). *Die deutsche Vorgeschichte: eine hervorragend nationale Wissenschaft*. C. Kabitzsch.
- Kristiansen, K., & Bower, B. (2017). Asian nomadic herders: in wagons and on horses, Yamnaya pastoralists left their genetic mark from Ireland to China. *Science News*.
<https://www.sciencenews.org/article/how-asian-nomadic-herders-built-new-bronze-age-cultures>
- Kristiansen, K., & Larsson, T. B. (2005). *The rise of Bronze Age society: travels, transmissions and transformations*. Cambridge University Press.
- Kuhn, A., & Schleicher, A. (1876). *Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung auf dem Gebiete der arischen, celtischen und slawischen Sprachen* (Vol. 8). Ferd. Dümmler.
- Kūriákī, K. (2007). *Gramática del indoeuropeo moderno: lengua y cultura, escritura y fonética, morfología, sintaxis*. Asociación Cultural Dnghu.
- Lalueza-Fox, C. (2017). *La forja genètica d'Europa: una nova visió del passat de les poblacions humanes*. Universitat de Barcelona.
- Lehmann, W. P. (2013). *Historical linguistics: an introduction*. Routledge.
- Lehmann, W. P. (2015). *Theoretical bases of Indo-European linguistics*. Routledge

- Leibniz, G. W. (1710). Brevis designatio meditationum de Originibus Gentium, ductis potissimum ex indicio linguarum. *Miscellanea Berolinensia ad incrementum scientiarum*, (2010), 1, 1-16.
- Mallory, J. P. (1973). A short history of the Indo-European problem. *Journal of Indo-European Studies*, 1(1), 21-65.
- Mallory, J. P. (1989). In search of the Indo-Europeans: language, archaeology and myth. *Praehistorische Zeitschrift*, 67(1), 132-137.
- Mallory, J. P. (2010). The Indo-European homeland and the steppe hypothesis: Research Agenda. *Индоевропейская история в свете новых исследований*, 71.
- Mallory, J. P. (2020). La cuna del indoeuropeo antes del ADN. *Arqueología e Historia* (33), 12-20.
- Mallory, J. P. (2020). La cuna del indoeuropeo y los datos de la genética. *Arqueología e Historia* (33), 22-27.
- Mallory, J. P., & Adams, D. Q. (2006). *The oxford introduction to proto-indo-european and the proto-indo-european world*. Oxford University Press.
- Mallory, J. P., Dani, A., & Mohen, J. (1996). The Indo-European phenomenon: linguistic and archaeology. *History of Humanity*, 2, 80-91.
- Martinet, A. (1997). *De las estepas a los océanos: el indoeuropeo y los indoeuropeos*. Gredos.
- Metcalf, G. J. (2013). *On language diversity and relationship from Bibliander to Adelung*. John Benjamins Publishing.
- Nichols, J. (1996). The comparative method. Dins *The comparative method reviewed: regularity and irregularity in language change*, 39-71.
- Olivar-Bertrand, R. (1978). *Correspondència (1969-1974): P. Bosch Gimpera – R. Olivar-Bertrand*. Proa.
- Olsen, B. A., Kristiansen, K., & Olander, T. (2019). Tracing the Indo-Europeans: new evidence from archaeology and historical linguistics. Dins *Tracing the Indo-Europeans* (1-160). Oxbow.
- Motadel, D. (2014). Iran and the Aryan myth. Dins *Perceptions of Iran: history, myths and nationalism from medieval Persia to the Islamic Republic* (p. 119-146). Tauris.
- Pajares, A. B. (1983). El descubrimiento del sánscrito: tradición y novedad en la lingüística europea. *Revista Española de Lingüística*, 13(1), 41-62.

- Pereltsvaig, A., & Lewis, M. W. (2015). *The Indo-European controversy*. Cambridge University Press.
- Rasmussen, S., Allentoft, M. E., Nielsen, K., Orlando, L., Sikora, M., Sjögren, K. G., Pedersen, A. G., Schubert, M., Dam, A. van, Kapel, C. M. O., Nielsen, H. B., Brunak, S., Avetisyan, P., Epimakhov, A., Khalyapin, M. V., Gnuni, K., Kriiska, A., Lasak, I., Metspalu, M., ... Willerslev, E. (2015). Early divergent strains of *Yersinia pestis* in Eurasia 5,000 years ago. *Cell*, 163(3), 571-582.
- Redondo, P. (2021). Filippo Sasseti and Thomas Stephens in the beginnings of Indo-European linguistics. *Academia Letters*, 2.
- Reich, D. (2018). *Who we are and how we got here: ancient DNA and the new science of the human past*. Oxford University Press.
- Renfrew, C. (1989). The origins of Indo-European languages. *Scientific American*, 261(4), 106-115.
- Renfrew, C. (1990). *Arqueología y lenguaje: la cuestión de los orígenes indoeuropeos*. Crítica.
- Renfrew, C. (2010). Arqueología y lenguas: hacia nuevos horizontes. *Boletín de Arqueología PUCP*, (14), 15-28.
- Ruiz, G. (2020). El puzzle indoeuropeo: un mito en continua (re)elaboración. *Arqueología e historia* (33), 6-11.
- Rutten, G. (2004). Lambert ten Kate and Justus-Georg Schottelius: theoretical similarities between Dutch and German early modern linguistics. *Historiographia linguistica*, 31(2-3), 277-296.
- Schleicher, A. (1868). *Beiträge zur vergleichenden Sprachforschung auf dem Gebiete der arischen, celtischen und slawischen Sprachen* (Vol. 1). Dins *Eine fabel in indogermanischer ursprache*. Ferd. Dümmler.
- Schmitter, P. (Ed.). (1987). *Geschichte der sprachtheorie*. Gunter Narr Verlag.
- Schrader, O. (1890). *Prehistoric antiquities of the Aryan peoples: a manual of comparative philology and the earliest culture: being the " Sprachvergleichung und urgeschichte"*. Kessinger Publishing.
- Senz, S. (2011). Una, grande y (esencialmente) uniforme. La RAE en la conformación y expansión de la "lengua común". *El dardo en la Academia*, 2, 9-302.
- Swiggers, P. (2017). Intuition, exploration, and assertion of the Indo-European language relationship. Dins *Handbook of comparative and historical Indo-European linguistics* (p. 138-170). De Gruyter Mouton.
- Trigger, B. C. (1992). *Historia del pensamiento arqueológico*. Crítica.

- Vidal, J. (2014). Bosch Gimpera y Gordon Childe: una controversia ideológica. *Revista d'Arqueologia de Ponent*, (24), 75-80.
- Villar, F. (1991). *Los indoeuropeos y los orígenes de Europa: lenguaje e historia*. Gredos.
- Villar, F., Prósper, B. M., Jordán, Carlos, & Fernández Álvarez, M. P (2011). *Lenguas, genes y culturas en la prehistoria de Europa y Asia suroccidental*. Universidad de Salamanca.
- Weiss, M. (2015). The comparative method. Dins *The Routledge handbook of historical linguistics* (p. 127-145). Routledge.
- Wood, A. (2011). *Thomas Young: natural philosopher 1773-1829*. Cambridge University Press.